

Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги
Кыргыз билим берүү академиясы

Б.У. Козубаева

**Орто мектепте
Кыргызстан тарыхын
окутуунун методикасы**

Мугалимдер үчүн методикалык колдонмо

Бишкек – 2012

УДК 372.8
ББК 74.263.1
К 59

Рецензенттер:

Иманкулов М.К. – педагогика илимдеринин кандидаты, доцент,
Турусбекова А.Э. – педагогика илимдеринин кандидаты,
Мыкыева М.Б. – КББАнын ага илимий кызматкери

Козубаева Б.У.

К59 Орто мектепте Кыргызстан тарыхын окутуунун методикасы.
Мугалимдер үчүн методикалык колдонмо. - Б.: Аль Салам,
2012. - 80 б.

ISBN 978-9967-448-81-0

Бул эмгекте жалпы билим берүүчү орто мектептерде Кыргызстан тарыхын окутуунун максаты, милдети жана окутуунун маселелерине токтолуу менен, Кыргызстан тарыхы сабагынын сапатын жогорулатуу, окутуу иштеринин практикадагы абалын жакшыртуу, ошондой эле тарыхты окутуунун салттуу жана интерактивдүү методдору жөнүндө кеңири сөз болот. Методикалык колдонмо тарых предметинен сабак берген мугалимдер үчүн арналат.

К 4306010600-12

УДК 372.8
ББК 74.263.1

ISBN 978-9967-448-81-0

©Козубаева Б.У., 2012

This teacher's manual was published with the financial support of the Government of The United States of America

Окуу колдонмо Америка Кошмо Штаттарынын Өкмөтү тарабынан каржыланды

Киришүү

Кыргызстан тарыхын окутуунун методикасы педагогикалык илим катары бир нече илимдердин тогошкон жеринде пайда болуп, калыптанат жана өнүгөт. Демек, тарых мугалими да өзүнүн педагогикалык, илимий жана практикалык ишмердигинде бир нече илимдердин маалыматтарына таянууга тийиш.

Буга чейин Кыргызстан тарыхы предмети боюнча методикалык колдонмо дээрлик жок болгондуктан бул китепти жазуудан мурда эмнелерди көбүрөөк берүү керек, мугалимдердин алдында кандай маселелер бар, кайсы маселеге көбүрөөк токтолуу зарыл деген суроолордун үстүндө ой жүгүртүп, жогорудагы суроолорго жооп жазуу иретинде түзүлдү.

Бул методикалык колдонmodo Кыргызстан тарыхы, анын максаты, милдеттери, жаш муунду тарбиялоодогу, алардын коомго ыңгайлашып кетүү үчүн культурологиялык - компетенттүүлүктөргө ээ кылуудагы мугалимдерге коюлуучу талаптар тууралуу маалыматтар берилди. Сабак өтүү процесси, методу жана технологиясы, салттуу жана интерактивдүү методдор жөнүндө сөз болот. Кыргызстан тарыхынын максаттары жана милдеттери, сабакта көрсөтмө куралдарды колдонуу, тапшырмаларды кандайча берүү керек, суроо берүү жана баалоо тууралуу кеңири айтылды.

Методикалык колдонмо дегенде биз биринчиден сабактардын даяр иштелмелерин элестетип көнгөнбүз. Ал эми бул эмгекте көбүнчө жалпы маселелерге мугалимдердин көңүлүн бурууга, аларды кабардар кылууга аракет болду. Анткени, мугалим робот сыяктуу даяр иштелмени программалап колдонуучу техника эмес, мугалим – ой-жүгүртүүчү, заманбап жаңылыктарды билүүгө акылуу, өткөн тажрыйбаны унутпоого милдеттүү инсан. Бул эмгектин жалпы методикалык колдонмолордон айырмасы да ушунда. Китепти жазууда көптөгөн адабияттар пайдаланылды, алар эмгектин аягында тизме кылып гана берүүнү туура таптык.

Урматтуу тарых мугалимдери, бул китеп силердин керегиңерге жараган методикалык колдонмо боло тургандыгына ишенем. Ар бир бүгүнкү жашап жаткан күнүбүз – эртеңки тарыхка айланат. Бүгүнкү силерге сунуш кылып жаткан жаңылык эртең тарыхка айланып, башкача сөздөр менен түшүндүрүлүп калышы мүмкүн.

Ишиңерге ийгилик каалаймын!

Автор

1. Кыргызстан тарыхын окутуунун максаты жана натыйжалары

А.В.Дистерверг: «билим жана тарбия берүүнүн жалпы адамзаттык максаты – чындыкка, жакшылык жана сулуулукка кызмат кылуу».

Кыргызстан тарыхын окутуунун максаты жана милдеттери.

Орто мектептерде тарых предметин окутуунун башкы максаты - тарыхый материалдардын негизинде окуучулардын кыргыз элинин тарыхына болгон илимий көз карашын, ар түрдүү тарыхый фактыларды жана алардын маанисин түшүнө алуу жөндөмдүүлүктөрүн калыптандыруу, улуттук жана дүйнөлүк маданий каада-салттарга жуурулуштуруу, маданияттын тилине ээ болуусун, окуучулардын инсандык сапаттарын өткөндү билүүнүн негизинде улуттук маданияттын маанилүү жетишкендиктерин өздөштүрүүсүнө, өзүн тарыхый өнүгүүнүн субъектиси катары андоосуна мүмкүнчүлүк түзүү менен Ата Мекенди сүйүүгө, коргоого тарбиялоо.

*Кыргыз Республикасынын мектептеринде, мектепте билим берүүнүн жыйырма беш окуу сабактары боюнча мамлекеттик стандарттары*¹ Кыргыз Республикасынын өкмөтүнүн 2004-жылдын, 23-июлундагы №554-токтому менен бекитилген Кыргыз Республикасынын мектептик билим берүүнүн Мамлекеттик Билим Берүү стандарттарынын жана Билим берүү министрлигинин 2005-жылдын 18-майдагы №251/1-буйругунун негизинде Кыргыз билим берүү академиясынын алдында түзүлгөн жумушчу топтору тарабынан иштелип чыккан². Азыркы учурда орто мектептерде тарыхты окутуу ушул программага ылайык жүргүзүлүүдө.

Мамлекеттик стандарт боюнча мектептеги тарыхый билим берүүнүн негизги мазмундук багыттары болуп төмөнкүлөр эсептелет:

1. Тарыхый убак: жыл, кылым, миң жылдык, доор. Жылдардын эсеби жана окуяларды мезгилдерге бөлүү. Тарыхый окуялар, кубулуштар.

¹ Стандарт – 1. башка окшош объекттерди аны менен салыштыруу үчүн баштапкы катары алынуучу үлгү, эталон, модель; 2 – чоңдуктардын бирдиктерин, терминдерди жана алардын аныктамаларын белгилөөчү ченемдик-техникалык документ, продукцияларга жана өндүрүштүк процесстерге коюлуучу талаптар, адамдардын коопсуздугун жана материалдык баалуулуктардын сакталышын камсыз кылуучу документ ж.б.

² Кеңири маалыматты: Кыргыз Республикасынын мектептеринде предметтик билим берүүнүн мамлекеттик стандарттары. Б. “Билим куту”. 2006. 249-270 беттерден алсаңар болот

2. Тарыхый мейкиндик – географиялык, экологиялык, этникалык динамика, адамдын жана коомдун өнүгүшүнүн социалдык факторлору: дүйнөнүн картасынын геосаясий өзгөрүшү; тарыхый локалдык цивилизациялардын картасы.

3. Тарыхый өнүгүү кыймылы:

– Тарыхтагы адамзаттын орду – ар түрдүү тарыхый доорлордогу анын өнүгүшү: керектөөсү, кызыкчылыгы, иш аракетинин далили; дүйнөнү кабыл алуусу, баалуулуктары: жашоосунун жана турмуш-тиричилигинин шарттары.

– Материалдык өндүрүштүн өнүгүшүндөгү адамдын эмгек ишмердүүлүгүнүн эволюциясы. Тарыхтагы адамдардын ортосундагы экономикалык мамилелердин өзгөрүшүнүн мүнөздөрү.

– Ар кайсы доордогу жалпы адамзаттык баалуулуктар: этникалык жамааттар (уруу, эл, улут) жана процесстер; тап, катмар, социалдык топтордун өнүгүү динамикасы; мамлекеттин пайда болуу, негизделүү жана өнүгүү процесси, алардын тарыхый формасы.

– Дүйнө элдеринин жана өлкөлөрдүн негизги окуялары.

– Тарыхтагы социалдык кыймылдардын динамикасы.

– Адамдын айлана-чөйрөнү таануу; диний көз караштардын пайда болушу, өнүгүшү (диний жана диний эмес коомдор); коомдук ой-жүгүртүүлөр; илимий идеялардын жаралышынын тарыхы.

– Дүйнө элдеринин маданий өнүгүүсүнүн тарыхы: рухий жана материалдык маданият; этикалык жана эстетикалык баалуулуктардын динамикасы, ар түрдүүлүгү; элдердин жана цивилизациялардын дүйнөлүк маданиятка кошкон салымы.

– Элдердин, коомдун, цивилизациянын (коңшулук, маданий байланышы, басып алуулары ж.б.) өз ара мамилелеринин тарыхы; тарыхтагы тынчтык жана согуш маселелери.

– Тарыхый өнүгүүдөгү мамлекеттин ролу.

4. Мамлекеттердин жана цивилизациялардын тарыхый өнүгүүсүнүн өзгөчөлүгү.

Албетте, Дүйнөлүк тарых жана Кыргызстан тарыхы курстары бири-бири менен тыгыз байланышта болуп, жалпы тарыхый билим берүү деп түшүнүлөт. Андыктан жалпысынан алып караганда мектептик жалпы тарыхый билим берүүнүн башкы максаты – өткөн турмуш жана андагы жалпы адамзаттык баалуулуктарды окуп билүүнүн негизинде социалдык жактан жигердүү, гумандуу багытта тарбия алган инсанды калыптандыруу болуп эсептелет.

Мамлекеттик стандарт боюнча тарых сабагын окутуунун максаты төмөнкүлөр:

Тарбиялык: мекенчилдик, Мекенибиздин тарыхын жана элибиздин каада-салттарын, адам укуктарын жана эркиндигин коомдук турмуштун демократиялык принциптерин сыйлоо;

Өздөштүрүү: Кыргызстандын жана дүйнөлүк тарыхтагы негизги окуяларды жана процесстерди, алардын байланышын жана хронологиялык улануучулугу;

Ээ болуу: тарых таануунун элементардык методдоруна, ар түрдүү тарыхый маалымат булактары менен иштей алуу жөндөмүнө;

Калыптандыруу: тарыхый доорлордо аралашкан маданий, диний, этностук, улуттук каада-салттар менен таанышууда алардын баалуулуктарын калыптандыруу;

Колдонуу: тарыхтагы түзүлгөн система, социалдык нормалар жөнүндө түшүнүк алуу менен көп маданияттуу, көп конфессияналдык, этникалык көптүк коомдо маданияттар аралык байланыш түзүү, башка өлкөлөргө, элдерге карата толеранттуу мамиле жасоо.

Мектептик тарыхый билим берүү төмөнкү милдеттерди чечүүгө:

– күндөлүк турмуштун маселелерин талдоого, азыркы коомду түйшөлткөн проблемалардын башатын табууга;

– турмуштук маанилүү максаттарды тандоого таасир этип, көз караштардын калыптанышына шарт түзүүгө;

– алдын-ала божомолдоодон жана догматизмден баш тартууга аргасыз кылууга;

– нравалык тарбиялоого жана гуманисттик баалуулуктарды өздөштүрүүгө;

– коомдун өнүгүшүнүн себептерин жана өзгөчөлүктөрүн түшүнүү үчүн негиз түзүүгө;

– окуучуларды акыл-эстүү жана аң-сезимдүү коомдук ишмердикке даярдоого жардам берет.

Мектептик тарыхый билим берүүнүн максаттарын жана милдеттерин ишке ашыруу аркылуу предметтин системалуулугун, предметтер аралык байланыштарды өздөштүрүүгө болот. Ошентип, мектептик тарыхый билим берүү системасын реформалоо, мугалимдердин алдына жаш муунду тарбиялоо боюнча жаңы, татаал милдеттерди коюуда. Ал милдеттерди ишке ашырууда коом: мугалимге окуучу

менен тыгыз байланышта болуп, окуу процессин жүргүзүү талабын коёт.

Кыргызстан тарыхын окутуунун натыйжалары же культурологиялык-компетенттүүлүктөр. Окуучунун негизги компетенттүүлүгү - анын фактыларды жана окуяларды ар кандай багыттарда интерпретацияланышын түшүнүүсү. Өнүгүү процессинин төмөндөгүдөй:

- Диний-тарыхый;
- Дүйнөлүк-тарыхый;
- Локалдык-тарыхый (цивилизациялык) теорияларынын

ичинен, окуучу адамзаттын социалдык жана маданий эволюциялык өнүгүүсүн тарыхый мезгил жана мейкиндикте тарыхый өнүгүү процессинин теориясы аркылуу аңдап-түшүнөт.

Демек, азыркы коомдун талабына ылайык тарых предметинин борборунда, ядросунда адам туруп, анын иш аракетинин, таасиринин натыйжасында коом өнүгөт.

Адамдын жашоосу бири-бири менен тыгыз байланышкан:

- чарбачылык (ишмердүүлүк);
- социалдык мамилелер;
- саясат жана укук;
- маданият сыяктуу төрт чөйрөдө өнүгүп барат.

Тарыхый мейкиндикти андап-түшүнүү менен фактыларды жана окуяларды билүү үчүн тарыхты мезгилдерге бөлөбүз. Тарыхый өнүгүү процессинин теорияларын методологиялык интерпретациялоо: диний, дүйнөлүк жана локалдык.

Диний тарыхый теория – адамзаттын, коомдун, мамлекеттердин жана цивилизациялардын өнүгүүсүнө, диндин түздөн-түз тиешеси бардыгы менен түшүндүрүлөт.

Дүйнөлүк тарыхый теория – коомдук-экономикалык өнүгүүнүн формацияларын материалисттик көз карашта окуп-үйрөнүү.

Локалдык тарыхый (цивилизациялык) теория – цивилизациялардын аймактык, этникалык, маданий өзгөчөлүктөрүн окуп-үйрөнүү, аларды материалдык жактан таанып-билүү менен маалымат алуу.

Бүгүнкү күндө билим берүүнүн негизги принциптеринин бири, бул – инсанга багытталып окутуу болуп эсептелет. Анда окуучулардын компетенцияларын калыптандыруу негизги орунда турат.

Компетенцияларды калыптандырууда мектептин максаты: *актуалдуу маселелерди чечүүдө окуучулардын өз алдынча туура чечим кабыл алууга болгон жөндөмдүүлүгүн калыптандыруу.*

Компетенция – латын тилинен *competere* – ээ болуу, шайкеш келүү, туура келүү дегенди түшүндүрөт. *Компетенттүүлүк* – адамдын ар түрдүү билимдердин, билгичтиктердин элементтерин жана иш-аракеттин ыкмаларын белгилүү бир кырдаалда өз алдынча колдонууга болгон жөндөмдүүлүгү. Бул инсандын ар кандай маселелерди чыгармачылык менен чечүүдө дүйнө менен бирге аракеттенип, ошол эле учурда өзүн жана дүйнөнү өзгөртүүгө мүмкүндүк берүүчү белгилүү даражадагы билимин, билгичтигин, жүрүш-туруш көндүмдөрүн, жөндөмдүүлүгүн жана жеке инсандык, адисттик жогорку сапатын көрсөтө алуусу.

Билим компетенциясы – инсандык жана социалдык мааниси бар үзүрлүү ишти жүзөгө ашыруу үчүн окуучунун турмуштагы багыт алуусу белгилүү чөйрөсүнө карата окуучунун өз ара байланышкан маанилүү багыттарынын, билимдеринин, билгичтиктеринин, көндүмдөрүнүн жана иш тажрыйбасынын топтому менен туюнтулган билим алуу даярдыгына талаптар³.

Билим компетенциясына жетишүүдө окуучунун таанып-билүүсү 4 иерархиялык деңгээлде өнүгөт. Алар:

– *Жөнөкөй деңгээл* – акылды машыктыруу. Алар фактылык эстеп калууга негизделген. Тактап айтканда окуучунун таанып-билүүсү «бул эмне...?» деген суроого жооп берүүдөн башталат.

– *Кийинки деңгээл бул* – эстеп калуу. Окутуу окуяларды жана кубулуштарды түшүндүрүү, сүрөттөө менен байланыштуу.

– *Үчүнчү деңгээл* – колдонуу. Окуучунун өз билимдерин ар түрдүү кырдаалдарда колдоно билүүсү.

– *Акыркы деңгээлде* – синтездөө жана баалоо деңгээлинде жана аналитикалык деңгээлде ой-жүгүртүү менен маселелерди чечүүнү пландаштыруу же креативдүү ой-жүгүртүүсүн билдирет.

Компетенттүүлүккө негизделген мамиле боюнча биринчи орунга окуучулар билим алган маалыматтын саны эмес, турмуштагы иш-аракеттерде келип чыгуучу маселелерди чече билүүсү, ишмердик ыкмаларын өздөштүрө билүүчүлүгү коюлат. Компетенттүүлүккө маселени өз алдынча коюп, аны чече билүү үчүн зарыл болгон билимдерди издеп таба билген жана аларды изилдөө аркылуу гана жетишүүгө болот.

Мындай *билгичтиктерди өнүктүрүү ыкмасы* - бул окуучунун кызыгуу багытын аныктоону, өз алдынча иш аракет жасоого даярдоону жана көп кырдуу билгичтиктерди калыптандырууну көздөгөн анын атайын уюштурулган ишмердиги. Окуучуну ишмердикке даярдоонун негизги багыттары төмөнкүлөр: анын өз алдынча иштөөсү, окуу жана илимий изденүүлөрү, долбоорлорду түзүү жана эксперимент жүргүзүү. Ошондуктан билим берүүнүн натыйжалуу көрсөткүчү катары окуу процессинин таасири алдында ар бир конкреттүү окуучунун кандайча өзгөрүп жаткандыгын көңүлгө тутуу керек. Натыйжага багытталган билим берүү системасында

³ Хуторский А. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированного образования// Народное образование. -2003. -№2.58-б.

окутуу процесси компетенттүүлүк түрүндө туюнтулуучу максаттарга жетишүүнү камсыздайт.

Негизги компетенттүүлүктөр:

1. *Маалыматтык.* Маалыматты өз ишмердигин пландоо жана ишке ашыруу, аргументтүү тыянак чыгаруу үчүн колдонууга даярдык. Бул сынчыл ой жүгүртүлгөн маалыматтын негизинде адамга аң-сезимдүү чечимдерди кабыл алууга мүмкүндүк түзөт.
2. *Социалдык коммуникативдик.* Өзүнүн ой-мүдөөлөрүн башка адамдардын жана социалдык топтордун кызыкчылыктары менен шайкеш келтирүүгө, позициялардын ар түрдүүлүгүн таануунун жана башка адамдардын баалуулуктарына (диний, этникалык, кесиптик, инсандык ж.б.) карата сый-урматтуу мамиле жасоонун негизинде өз көз карашын цивилизациялуу коргой билүүгө даярдык. Диалогдо зарыл маалыматты алууга жана инсандык, социалдык жана кесиптик проблемаларды чечүү үчүн оозеки жана жазуу жүзүндө аны баяндоого даярдык. Булар башка адамдардын жана социалдык институттардын ресурстарын милдеттерди чечүү үчүн колдонууга мүмкүндүк түзөт.
3. *Өзүн-өзү уюштуруу жана проблемаларды чечүү.* Маалыматтагы, окуудагы жана турмуштук кырдаалдардагы карама-каршылыктарды көрө билүүгө жана өз алдынча же башкалар менен биргелешип ар түрдүү ыкмаларды колдонуу менен аларды чечүүгө, ошондой эле андан аркы иш-аракеттер жөнүндө чечим кабыл алууга даярдык.

Билим берүү процессинде негизги компетенттүүлүктөргө окуучу төмөнкүдөй шарттар түзүлгөндө ээ боло алат:

- окуучулар кандайдыр бир ишмердикти (изилдөөнү, долбоорлоону) жүзөгө ашырууга катышканда;
- окуу процесси окуучунун өз алдынчалыгын, өз ишмердигин уюштуруу жана натыйжалуулугу үчүн жоопкерчилигин өнүктүрүүгө багытталганда;
- максат коюп ага жетишүү тажрыйбасын өздөштүрүү үчүн кырдаал түзүлгөндө;
- топтордун ишин натыйжалуу уюштурганда.

Тарыхый компетенттүүлүктө эмне талап кылынат?

Тарыхый билим берүүдөгү интеграцияланган предметтер адамзаттын коомдогу күндөлүк турмушундагы жашоо үчүн

күрөшүн, өнүккөн жана гүлдөгөн мезгилин камтуусу күтүлүүдө. Тарых төмөнкү дисциплиналар менен кызматташып, суроолорго жооп берет:

Археология: адамзат өткөн жашоосун кантип изилдешкен?

Антропология: адамзаттын социалдык жана маданий өнүгүүсүн;

Экономика: адамдар ресурстарды кантип жыйнашкан, колдонушкан жана айырбашташкан?

География: Адамдар жана жаратылыш чөйрөсү бири-бирине кандайча таасир эткен?

Укук: коомдогу жүрүш-турушту көзөмөлдөө үчүн адамдар эрежелерди жана мыйзамдарды кандайча жаратышкан?

Философия: Чындык жана баалуулуктар жөнүндө адамдар кантип ойлонушат?

Саясат: адамдар коомдо бийликти кантип колдонушкан?

Психология: адамдар инсандын өзүн алып жүрүүсүн жана акылын кандай түшүнүшөт?

Дин: адамдар кудайга жана башка улуу күчтөргө ишенимин кантип билдиришкен?

Социология: адамдар топторго кандайча биригишкен жана коомдо өздөрүн кантип алып жүрүшкөн?

Ошондой эле окуучулар:

– Атактуу адамдардын жана тарыхый инсандардын ысымдарын эле эмес, алардын сүрөттөрүн да көрүүсү, коомдогу тарыхты түзгөн, катышкан адамдардын: таасирдүү жана жөнөкөй, аялдар жана балдар жөнүндө аңгемелерди угуусу;

– Окуялар жөнүндө жөн эле маалыматка ээ болбостон, андагы маселелерди көрө билүүсү;

– Жерлердин аттарын жана даталарды жөн эле жаттап албастан, ошол жердеги, ошол мезгилдеги адамдардын иш-аракети табигый чөйрө жана социалдык себептерден келип чыккандыгын түшүнүүсү;

– Өткөндүн жана келечектин байланышын, тарыхта болуп өткөн окуялар, алардын кандайча чечилгендигин жана ошол эле маселелер биздин да турмушубузда боло тургандыгын андап-билүүсү маанилүү.

Фактыларга гана негизделген лекция өтүү менен окуучуну угуучу катары эле кабыл алуу тажрыйба көрсөткөндөй аны зериктирип, тарыхка болгон кызыгуусун жоготот. Ошондуктан окуп-үйрөнүү чөйрөсүн төмөнкүдөй тартипте жүргүзүү сунуш кылынат:

1. Маалыматтуулук.

Окуучунун эмнедендир маалыматы болсо ал өзүнө суроо бере баштайт: Бул маалымат мен билген башка маалыматтардан эмнеси менен өзгөчө? Суроо берүү менен окуучунун мээси өзүнө кызыктуу сезилген, угулган маалыматты эстеп калат. Мээнин иштей башташы, бул окуп-үйрөнүүгө жасалган биринчи кадам.

2. Окуп-үйрөнүү.

Бул окутуу процессиндеги эң маанилүү этап. Окуп-үйрөнүү окуучунун ой-жүгүртүүсүн калыптандырып, суроолорду пайда кылат. Суроолордун пайда болуусу жаңы идеялардын, жаңы көз караштардын жаралышына, өзү үчүн ачылыштарды жасоого, жолдоштору менен өз таасирлерин, ойлорун бөлүшүүгө алып келет.

3. Маалымат жыйноо.

Сабактагы маалымат же көз караш менен эле чектелип калбастан окуучу экскурсия, китепкана, интернет булактары ж.б. изилдөө аркылуу кошумча маалыматтарды жыйноого аракет кылат. Анткени, тарыхта окуялар, фактылар боюнча туура жооптор, көз караштар көп. Акылдуу жана билимдүү инсан катары өзүнүн альтернативалык көз карашын, теориясын, идеясын сунуш кылуу менен окуучу өз алдынча чечим кабыл алууга, ой-жүгүртүүсүн калыптандырууга көнүгөт.

4. Иш аракет.

Акырында алынган маалыматты окуп-үйрөнүү менен кошумча маалыматты жыйнаган окуучу иш-аракетке өтөт. Иш аракет – бул окуучунун өзүнүн изилдөөсүнөн, ой жүгүртүүсүнөн келип чыккан жаңы максаттуу натыйжаны ачыкка чыгаруу, т.а. презентациялоо.

Албетте, бул жерде критикалык көз караштардын калыптанып калбоосу үчүн мугалимдин нейтралдуу багыт берүүсү маанилүү.

Мындан келип чыгып тарыхтын жалпы максаты, окуучуларга:

- башкалардын жакшы сапаттарын өздөштүрүүгө;
- глобалдык маалыматтарга ээ инсанга айланууга;
- коомчулуктун иштерине активдүү катышкан жана салым кошкон жарандык милдетин аткарууга жардам берүү болуп саналат.

О.э. негизги компетенттүүлүктөрдөн сырткары тарых предмети кошумча:

- *социалдык-инсандык*: окуучунун өзүн-өзү сыйлоого, баалоого тарбиялоого багытталып, билимин өркүндөтүү менен баарлашууга жана биргеликте аракеттенүүгө жөндөмдүүлүгү;

– *жарандык*: өз жарандык милдеттерин абийрдүү аткарууга даярдыгын, патриоттук багыттарын калыптандыруу;

– *жалпы билим берүүчүлүк*: жеке адистигин өнүктүрүп, конкреттүү милдеттерди чечүүдө алынган маалыматты колдоно алуу ишмердиги;

– *маданияттар аралык*: окуучулардын этикалык жана нравалык сапаттарын өнүктүрүп, алардын көп маданияттуу коомдо улуттук өзгөчөлүктөрүн сактоо менен жашай алуу жөндөмдүүлүгү;

– *адисттик*: окуу предмети катары тарыхтын мазмунун өздөштүрүүгө жөндөмдүүлүгү жана даярдыгы, дүйнөнүн саясий картасынын жаралышы жана өзгөрүшүн, дүйнөлүк жана улуттук өнүгүүнүн тенденциясын, саясат, экономика, социалдык мамилелер, маданият, дин чөйрөсүндөгү процесстердин жүрүшүн анализдөөгө даяр болуучу компетенттүүлүктөргө тарбиялайт.

Демек, компетенттүүлүккө жетишүүдө:

Окуучунун ролу	Мугалимдин ролу
Маалымат булактарын издейт, маалыматты иргейт, пайдаланат, өз алдынча жыйынтык чыгарат, билимин жолдоштору менен бөлүшөт	Жаңы маалымат алууга, талдоого, пайдаланууга багыттайт
Социалдык-коммуникативдик кырдаалды талдайт, баа берет, кырдаалга ылайыкташууга, ишке ашырууга даяр болот.	Окуучулардын коомдук топтордо иштөө менен социалдык-коммуникативдик баалуулуктарын урматтоо, кабыл алуу, туура чечим чыгаруу көндүмдөрүн калыптандырууга багыттайт.
Коомдук түзүлүштөгү, маалымат булактарындагы, турмуштук жагдайлардагы карама-каршылыктардын маселелерин аныктайт, чечүү жолдорун издейт, ички тышкы ресурстарды пландайт жана уюштурат, натыйжасына баа бере алат.	Ар түрдүү карама-каршылыктардын себептерин талдоого, баа берүүгө, маселени чечүүгө катышуу көндүмдөрүн калыптандырууга көмөктөшөт.

Мына ушул жерде Говард Гарднер тарабынан сунуш кылынган акыл-эс жөндөмдүүлүгүнүн көп түрдүүлүк теориясын сунуш

кылабыз. Окуучунун билимдерди канчалык деңгээлде кабыл алуусу, окуучулардын акыл-эс жөндөмдүүлүгүн аныктоонун жардамы менен ар бир мугалим өз окуучуларынын тигил же буга болгон шыгын аныктоо менен индивидуалдуу мамиле жасай алат. Анын айтуусу боюнча ар бир адам бир нече акыл-эс жана интеллект жөндөмдүүлүгүнө ээ болот.

Акыл-эс жөндөмдүүлүгүнүн теориясы.

1. *Лингвистикалык интеллект* – сүйлөшүүдө сөздөрдү жана тил каражаттарын колдонуу жагынан өзгөчө жөндөмдүүлүк, сүрөттөө каражаттарына караганда сөздөрдү көп колдонуу, тамашаны түшүнүү сезими жакшы өнүккөн, тилдеги айырмачылыктарды кылдат түшүнөт.

2. *Логикалык-математикалык интеллект* – логикалык же сан үлгүлөрүн колдонуу менен терең ойлонууга болгон өзгөчө жөндөмдүүлүк, ар түрдүү идеяларды/маалыматтарды тез байланыштыра алуу жөндөмдүүлүгү күчтүү, суроолорду көп берүүгө кызыгат, “эксперимент” жүргүзүүнү жактырат.

3. *Мейкиндикти өздөштүрүү интеллект* – акыл-эстин эстеп калууга болгон өзгөчө жөндөмдүүлүгү; карталарды, фильмдерди, сүрөттөрдү ж.б.у.с. караганды жактырат; буюмдарды (отургуч, стол ж.б.) өзгөчө жасоо жөндөмү; айлана-чөйрөсүн, туш тарабын аныктоо сезими күчтүү; сүрөт тартууга жөндөмдүү.

4. *Кыймыл-аракет интеллект* – объекттерди ийкемдүү колдоно билүү, шамдагайлык жана чеберчилик жөндөмү, тең салмактуулукту билүү сезими жакшы, идеяны же нерсени түзүүдө, курууда жана түшүнүүдө кол жөндөмүн пайдалануу. Бул окуучулар көбүнчө кыймыл аракети аркылуу өздөрүн көрсөтөт.

5. *Музыкалык интеллект* – айлана-чөйрөдөгү же табияттагы үндөрдү (аккан суунун шоокумун, коңгуроонун кагылышын ж.б.) абдан сезгичтик менен угат, музыкага дароо көңүл буруп, оң же терс кабыл алат жана текст ыр же оюн менен коштолгондо эстөө жөндөмдүүлүгү жакшырат.

6. *Инсан аралык акыл-эс* – сезимталдык жана уюштуруучулук мыкты жөндөмү бар, элдештирүүгө абдан шыктуу, кызматташтыкты колдоп турууга, көпчүлүк менен натыйжалуу сүйлөшүү, вербалдык жана вербалдык эмес тилди (жаңсоо ж.б.) пайдалана билүүгө жөндөмдүү.

7. *Инсандык ички акыл-эс* – токтоо жана түнт, абдан туюмчул, башкалар менен мамиле кылганда класстагы өздөрүнүн ролу жөнүндө айтышат, маселенин маани-маңызын берилген мазмундан да ашырып, терең түшүнүүгө умтулат.

Бүгүнкү күндө мектептерде жети типтин экөөсүнө гана көңүл бурулуп, бааланат, алар: лингвистикалык жана логикалык интеллект. Сабакты класстагы ар бир окуучунун интеллектуалдык жөндөмдүүлүгүн эске алуу менен пландаштыруу жана ар бир окуучуга акыл-эс жөндөмдүүлүгүнө карата индивидуалдуу мамиле кылуу окутуу процессинде жакшы натыйжаларга алып келет. Албетте, бул интеллектуалдык өзгөчөлүктөрдү бардык эле мугалимдер билет жана Г.Герднер бизге даяр классификациялап гана берди.

Биз көптөгөн жылдар бою окуучулардын жөндөмдүүлүктөрүн, иш-аракетин меланхолик, холерик, сангвиник, флегматик деген категорияларга бөлүү менен иштеп келгенбиз. Көрсө окуучунун интеллектуалдык жөндөмдүүлүгү жогоркудай түрлөргө бөлүнүп, педагогикалык чеберчилик менен туура мамиле жасоо инсанды психологиялык, дене тарбиялык, логикалык жактан калыптануусуна таасир этүү менен эртеңки келечек ээлеринин ким жана кандай адам болушун аныктайт.

Байыркы бир акылман айткандай: «адаттан мүнөз, мүнөздөн тагдыр жаралат». Демек, окуучулардын алга карай тынымсыз иш-аракети, эмгеги жакшы натыйжаларга алып келип, жашоодогу кандайдыр бир чечимдерди кабыл алууда жардам берип, ал чечимдер жаңы билимдерге алып келет жана Кыргызстанга, жалпы адамзатка пайдасы тийген ачылыштарга себепчи болот деп үмүт кылабыз.

2. Заманбап коомдо Кыргызстан тарыхын окутуу

Окутуу – бул окуучуларды билимдерге, билгичтиктерге, көндүмдөргө ээ кылууга, аларды тарбиялоого жана чыгармачыл инсан катары тарбиялоого багытталган, мугалим менен окуучулардын максаттуу өз ара биргелешип аракеттенүү процесси.

Тарых сабагына коюлуучу жалпы талаптар. Мектептик билим берүү системасында белгилүү бир орун ээлеген жана проблемалык-хронологиялык принципте курулган тарых сабагы: тарыхый жана жарандык билим берүүнүн бир бөлүгү болуп саналат; окуялар жана көрүнүштөр ар бир мезгилдик чекте бирдиктүү берилген.

Азыркы билим берүү процесси гумандуулукка жана инсанга багытталган дидактикалык системага басым коюну талап кылат. Мындагы негизги максат – окуучуларга билим берүү менен гана чектелбестен, алардагы инсандык мотивди (кызыкчылыкты) ойготуу, тарыхты үйрөнүүгө болгон кызыгуусун калыптандыруу, өзүн-өзү өркүндөтүүгө багыт берип, өбөлгө түзүү, б.а. окуганга, өздөштүргөнгө, таанып–билүүгө окутуу болуп саналат. Бул максатка ылайык мурда билим берүүнү камсыз кылган методго басым коюлса, эми өспүрүмдүн жалпы өнүгүүсүнө өбөлгө түзүү үчүн бир эмес, бир нече методдордун комплексин колдонуу зарылдыгы пайда болду. Бул зарылдык салттуу жана интерактивдүү методдорду айкалышта же белгилүү ырааттуулукта колдонуу, алардын айрым бөлүктөрүн бириктирүүнү талап кылууда.

Тарых боюнча сапаттуу сабактын башкы белгиси, дегеле тарыхты окутууга карата башкы талап – жогорку илимий-теориялык деңгээл, окутуунун тарых жана педагогика илиминин азыркы абалына, алдыңкы практикага, окуу-тарбиялоо процессинин мыйзам ченемдүүлүктөрүнө шайкеш келиши. Окуу максаттарынын айкындыгы, негизги билим берүүчү, тарбиялоочу жана өнүктүрүүчү милдеттерди чечүүдөгү ажырагыс биримдик жана аларды сабак учурунда ырааттуулук менен жүзөгө ашыруу сабакка коюлуучу

⁴ Методика начального обучения истории. Под ред. М.С.Васильевой. М., 1964.г. 108-б.

башкы талап, ар бир сабактын мүнөздүү белгиси. *Анткени, «коомдук-тарыхый материалдарды окуп-үйрөнүү эске тутууга эле эмес, элестетүүгө, ой жүгүртүүгө, эмоцияга негизделет»*⁴.

Ар бир сабак класстагы балдарга түшүнүктүү болуусу үчүн башкы, олуттуу мааниге ээ болгон окуяны аныктоо керек. Окуу программасынын мазмуну (конкреттүү сабакка), сабактын билим берүүчү, тарбиялоочу жана өнүктүрүүчү милдеттери, окуучулардын жашы, алардын билимдеринин, ыктарынын жана көндүмдөрүнүн деңгээли – андагы башкыны бөлүү, ошондой эле, сабакка материалды, анын тибин жана структурасын пландаштырууда, ошол сабак үчүн кыйла максатка ылайыктуу жана натыйжалуу методдорду жана ыкмаларды тандоодо аныктоочу мааниге ээ болот. Сабактын бөлүктөрү үчүн максатка ылайыктуу, анын мазмунуна жана милдеттерине көбүрөөк дал келген, азыркы талаптарды эсепке алган каражаттарды жана методикалык ыкмаларды тандоо – тарых боюнча сапаттуу сабактын мүнөздүү белгиси.

Образдуулук, фактылардын айкындыгы – окуучулардын эмоциялык кабылдоосунун, эстеп калуусунун, активдүү ой жүгүртүү ишмердигинин милдеттүү шарты. Образдуулук болмоюнча болуп өткөндү конкреттүү сүрөттөөгө мүмкүн эмес.

Тарыхый окуяларды чагылдырууда, ашыкча эмоциялуулук рационалдуу, акыл-эстүүлүктү басып, тарыхый мыйзам ченемдүүлүктөрдү таанып билүүгө, тарыхтын маанисин түшүнүүгө тоскоолдук кыларын эстен чыгарбоо, колдо болгон образдуу-эмоциялык каражаттардын бардык мүмкүнчүлүктөрүн колдонуу зарыл. Тескерисинче, эмоциялык таасирдин жетишсиздиги тарыхый процессти белгилүү деңгээлде жөнөкөйлөштүрүүгө, ашыкча социологиялаштырууга алып келет. Образдуу-эмоциялык каражаттардын бүткүл арсеналын рационалдуу колдонуу – сапаттуу сабактын мүнөздүү белгиси.

Окутууда *ички предметтик жана предметтер аралык байланыштарды орнотуу* үчүн мугалимдин колунда аны жүзөгө ашыруунун кеңири мүмкүнчүлүктөрү бар. Мында окуучулардын жаштык өзгөчөлүктөрүн, даярдыгынын деңгээлин эсепке алуу керек.

Тарых боюнча сапаттуу сабак – бул анын бүтүндүгү жана уюштуруу жактан тактыгы, анын бардык элементтеринин тыгыз байланышы, тематикалык жана структуралык жактан белгилүү

бир аяктагандыгы. Бул мугалимдин жана окуучунун даярдыгынан көз каранды. Мугалимдин сабакта бүткүл класстын жана ар бир окуучунун жандуу кызыгуусун пайда кылган чыгармачылык атмосфераны түзө билүүсү, жакшы сабакты уюштуруунун ажырагыс белгиси.

Сапаттуу сабактын дагы бир мүнөздүү белгиси – анын натыйжалуулугу, б.а. класста, сабакта үйрөнүлгөн негизги материалды окуучулардын өздөштүрүүсү. Жаңы материалды окуп үйрөнүү менен өткөндөгү материалды кайталоону билгичтик менен айкалыштыруу, сабак учурунда окуучуну кийинки өз алдынча иштөөгө даярдоо. Кылдаттык менен *диагностоо, прогноздоо, долбоорлоо жана пландоо* ар бир сабактын сапаттык белгиси болуп саналат.

5-9-класстарда Кыргызстан тарыхын окутуу. Мектеп-тик билим берүүдө – *Ортоңку баскыч* – жаңы маалыматтарды өздөштүрүү, жаңы акыл жөндөмдөрүн калыптандыруу жана мурда алган көндүмдөрүн андан ары өркүндөтүү үчүн абдан маанилүү. Бул жагынан алганда бул баскычта когнитивдүү компетенттүүлүктөр көп маданияттуу билим берүүдө маанилүү роль ойношот. Дал ушул өспүрүм куракта бардык кыргызстандыктар үчүн, этникалык өзгөчөлүгүнө карабастан, жалпы жарандык иденттүүлүгүн (бирдейлигин), Кыргызстандын аймагындагы жана дүйнөдөгү ар кандай маданий моделдердин келип чыгышын жана тарыхын, ар кандай маданияттарда адам дүйнөнү (мейкиндик жана мезгилди кошуп алганда) кандай элестетери жөнүндө маалыматты таанып билүүнүн жана түшүнүүнүн негиздери калыптанат.

Ошол эле учурда бул курак сүйлөшүү жана жүрүш-туруш көндүмдөрүн калыптандырууда, социалдык турмуштун ыкмаларын жана формаларын өздөштүрүүдө, өз эрежелери жана талаптары бар чоң адамдардын коммуникативдик чөйрөсүнө кирүүгө даярданууда чечүүчү мезгил болуп саналат.

Ошон үчүн баладан бул баскычта жөн эле сүйлөшкөн тилди билүү эмес, ар түрдүү маданияттын өкүлдөрү менен ачык диалог жүргүзүү, башка маданияттагы өкүлдөр менен байланышкан учурда жүрүш-туруштун ордун билүү, коммуникациялык процессте жана маалыматты кабыл алууда этникалык стереотиптерди ажырата билүү, окуу мүнөзүндөгү жана сүйлөшүү учурунда же ММК аркылуу

келген ар кандай маалыматты сынчыл көз карашта кабыл ала билүү сыяктуу социалдык карым-катышты жөндөп кете ала турганга жарактуу кыйла өнүккөн жөндөм-ыкмаларга ээ болушу кажет.

«Тарых» деген жаңы предмет менен таанышып жатып, окуучулар эң биринчи тарыхый фактыларга туш келишет. Бул мезгилде окуучулар адамдардын жашоо-турмушу, согуштар, көтөрүлүштөр жана тарыхый ишмерлердин өмүр баяндарын кабыл алышат жана эстеп калышат.

И.П.Павлов тарабынан иштелип чыккан тарыхый материалды окуучулардын кабыл алуусу биринчи жана экинчи сигналдын жардамында жүрөт. Биринчи сигнал системасы окуучулардын материалдык маданий эстеликтерди, искусство чыгармаларын, фильмдерди көрүү, угуу жана эмгек куралдарын кармоо, сезүү ж.б. аркылуу ишке ашат. Биринчи кабыл алуу сигналы жакшы эсте калып, тарыхый кубулуштарды элестетүүгө жардам берет. Экинчи сигналдык кабыл алуунун негизги түрү сөз болуп эсептелет. Билим алууда сөз абдан чоң роль ойнойт. Китептеги бир түшүнүксүз сөз бүтүндөй бир сүйлөмдү түшүнүксүз кылат. Ал эми көптөгөн окуучулар сүйлөмдү түшүнбөгөндөн кийин жалпы текстти жана мугалимдин аңгемесин бүтүндөй түшүнбөй калышат. Сөздөн сырткары дагы бир сигнал бул тарыхый жана физикалык-географиялык карталар жана алардагы шарттуу белгилер эсептелет. Карта чыныгы объективдүү шарттуу белгилерди: географиялык чөйрөнү, элдердин көчүүсүн, соода жолдорун, тарыхый окуяларды жана процесстерди чагылдырат.⁵

Тарыхты окуп-үйрөнүүдө окуучулар кандайдыр бир практикалык ишмердүүлүк жүргүзүшүп, сабакта окуп үйрөнгөн кубулуштарды жана фактыларды кайталай алышпайт⁶. Мына ушул жерде тарыхты окутуудагы локалдык мейкиндиктин маанисин карап көрөлү.

Тарыхый процесс дайыма мейкиндикте жана азыркы мезгилден сырткары жүрөт. *«Биз жашаган мезгилге жана мейкиндикке туура келбеген тарыхый окуялар абстракция, тарыхый чындыкка дал*

⁵ Методика обучения истории Древнего мира и средних веков в 5-6- классах. Под. Ред. Ф.П. Коровки-на. Пособие для учителей. М.1970. 29.б.

⁶ П.С.Лейбенгруб. Дидактические требования к уроку истории в средней школе. Изд. Академии педагогических наук. М. 1957. 12. Б.

келбеген окуя катары сезилет»⁷. Окуп-үйрөнүлүүчү тарыхый кубулуштардын локалдуу мейкиндиги – окуучулардын тарыхый билимдер системасынын бүтүндүгүн, акыл-эстүү өздөштүрүүсү үчүн керектүү шарттардын бири. Мисалы, 5-класстын окуучулары үчүн окуялар болуп өткөн аймактарды аныктоо мурдагы угуп келген жомокторунан чыныгы тарыхый окуяларды айырмалай алуу үчүн керек. Тарыхый мейкиндикти окуучулардын өздөштүрүүсү жана түшүнүүсү төмөндөгүдөй багыттарда үйрөтүлөт.

1. *Локалдуу мейкиндик* – географиялык чөйрөнү, коом менен тыгыз байланыштагы жаратылыштын бөлүгүн ачып берет. Т.а. чыгышта, батышта ж.б. жерлерде пайда болгон цивилизацияларды географиянын жардамы менен гана түшүнүүгө болот же «...*кошумча эмгектин түрлөрү табигый эмгекке карата жана түшүмдүү жерлерге карата өзгөрөт.... жаратылыш «адамды бала сыяктуу колунан жетелейт». Жаратылыш чөйрөсү адамдын табигый өсүүсүн шарттайт»*⁸. Коомдун тарыхын адам өздөштүргөн жаратылыш чөйрөсүнөн сырткары түшүнүү мүмкүн эмес. Мамлекеттер, экономикалык райондор, маданий борборлордун ортосундагы мейкиндик мамилелерин түшүнбөй туруп, маданий-экономикалык байланыштарды, согуштун жүрүшүн түшүнүп болбойт. Локалдык мейкиндиктерди өздөштүрүүнүн мааниси айрыкча байыркы дүйнөнү жана орто кылымдардын тарыхын окуп үйрөнүүдө маанилүү. Анткени, бул мезгилдерде адамдын жаратылышка көз карандылыгы күчтүү болуп, мейкиндикти жана жаратылыштын тоскоолдуктарын (дарыя, тоолор, чөлдөр ж.б.) жеңип өтүү кыйынга турган. Бул жерде ар бир окуучуга анын жеке кругозору, билими жардамга келет. Окуучунун табият таануудан жана географиядан билими канчалык терең өздөштүрүлгөн болсо, ал ошончолук тарыхта, мейкиндикте болуп өткөн окуяларды акыл-эсинде элестете алат. Бул жерде тарыхый карта мейкиндикти өздөштүрүүдөгү эң чоң жардамчы.

2. *Тарыхый мейкиндикти өздөштүрүүдө жана түшүнүүдө даталар негизги орунда турат.* 5-6-класстардын окуучулары тарыхый окуяларды аябай кызыгуу менен угушат жана эстеп калышат. Ошол

⁷ А.И.Стражев. Методика преподавания истории. М., 1964. стр.167.

⁸ К.Маркс и Ф.Энгельс. Соч., т. 23, стр. 522.

⁹ Методика начального обучения истории. Под ред. М.С.Васильевой. М., 1964.г.86-87-бб.

¹⁰ Методика начального обучения истории. Под ред. М.С.Васильевой. М., 1964.г. 83-б.

эле мезгилде көрсөтүлгөн датага көп көңүл бурушпайт. *«Дата – биринчи мезгилде окуучулар үчүн мааниси жок болуп, мезгилдеги бул же тигил факт боюнча түшүнүк бере албайт»*⁹. Анткени, бул жаштагы балдарга тарыхый убакыттын мейкиндигин өздөштүрүү кыйынга турат да, өздөрүнүн тарыхый элестетүүлөрүн көбүнчө санга айлантып түшүндүрүшөт. *Окуучулар үчүн «убакыттын баишталышы – анын жеке аң-сезиминдеги, турмушундагы окуянын баишталышы менен байланыштуу; албетте, тарыхый окуялар дагы ушул сыяктуу багыт болуп калат»*¹⁰.

Тарыхый убакыт чен-өлчөмдү окуучуга терең түшүндүрбөй туруп, андан кайтарым байланыш үмүт кылбагыла. Тарыхты датасыз элестетүү мүмкүн эмес. Өзүнө тиешелүү даталар менен убакыт чен-өлчөмдү, «ага чейин-андан кийин» болуп өткөн тарыхый окуяны байланыштырган жана окуучу гана тарых предметин окуп-үйрөнө алат. Алгач даталар кең аймактарды кучагына алат: - IV миң жылдык; болжол менен 3 000 жылдык; болжол менен 1750-жылдык ж.б. соң так маалымат бериле баштайт: б.з.ч. 201 жыл, б.з.ч. 56-49 жж., б.з. 688-жылы, 924-жыл ж.б. Кылым - 100 жыл – 10 миң жылдык: миң жылдык – 1000 жыл – 10 кылым; 400 жыл - 4 кылым; 642-жыл – 7 кылым; 1012-жыл – 11 кылым ж.б. экендигин сабакта оюн түрүндө, кызыктуу кылып түшүндүрүү менен мугалим максатына жете алат. Эки багыттагы окуя жана дата түрүндө гана жаттап алынган хронология керексиз материал. Түшүнүү жана ирээтөө менен кабыл алынган хронология окуучунун акыл-эсинде тарыхый процесстин сөлөкөтүн пайда кылат.

10-11-класстарда Кыргызстан тарыхын окутуу. Жогорку класстар – бул окуучунун мурда алган жөндөмү, ыкмалары жана өздөштүргөн компетенциялары, бүтүндөй инсандык сапаттарга жуурулушуп кете турган билим берүү баскычы болуп саналат. Бул сапаттарга эң оболу өнүккөн сынчыл ой жүгүртүү, укуктук жана жарандык аң сезим, конструктивдүү коммуникацияга даярдык кирет. Бул сапаттарды өнүктүрүү - тарыхты билүү жана ал бүгүнкү кырдаалга кандай таасир көрсөтөрүн түшүнүү, көп түрдүүлүк нарктуулугуна жана маданий плюрализмге оң мамиле кылуу, ошондой эле башка адамдын жеке инсандык сапаттарын, анын укуктарын жана маданий өзгөчөлүктөрүн урматтоо дегенди билдирет. Ошентип, мектепти аяктап жаткан бүтүрүүчү турмушка

жеткилең мамилесин, ар кандай чөйрөдө ыңгайлашып кетүүгө керектүү негизги сапаттарын көрсөтө алгандай болушу керек.

Педагогикалык илимге жеткиликтүүлүк принциби кээ бир дидактикалык эрежелердин аткарылышы менен байланыштырылат. *Биринчи эреже – жеңилден оорго карай; экинчи эреже – белгилүүдөн белгисиздикке карай; үчүнчүсү – жөнөкөйдөн татаалга карай.*¹¹

Демек, биринчи эрежеде, билгендерин кийинки жана мурунку маалыматтары менен салыштыруу аркылуу жеңил материалдан оор тексттерге карай өнүгүү болот. Экинчи эреже, окутуу (билим берүү) процесси – белгилүү бир мезгил, убакыт ченеминде билимге, билгичтикке жана баалуулуктарга ээ болуу максатында мугалим менен окуучунун биргелешкен ишмердиги. Ал эми акыркы эреже: материалды жөнөкөй сүйлөмдөн баштап, татаал тексттерге карай өздөштүрүү. Бул аныктоолор “*тексттерден турган материалдарды окуучуга кандайча жеткиликтүү түрдө өздөштүрүүгө жардам берүүгө болот?*” деген суроого жооп берет. Бул жерде окуучулардын өз алдынча аракетин негизги ролду ойнойт: өз аргументтери келтирилген, чыгармачылыгы менен жазылган – статья, комментарий, рефераттар, тарыхты кошумча материалдар менен издөөгө умтулуусу жана кесипке багыт алуу.

Жогорку класстарда тарых сабактары мурдагы өтүлгөн темаларды кайталоо иретинде берилет. Булар бүтүрүүчү класстар болгондуктан даталарды эстеп калууну, окуяларды ирээттүү келтирүүнү талап кылабыз. Дал ушул талаптарды аткаруунун жүрүшүндө окуучунун ой-жүгүртүүсүндө кабыл алуусунда адашуулар башталат.

Көп жолу бүтүрүүчүлөрдүн мамлекеттик экзаменде окуяларды баш аламан айтканына же “эч нерсе жаттай албадым” деген наалууларына гана күбө болобуз. Соң күнөөлүүлөрдү издей баштайбыз. Кимдерди гана күнөөлөбөйбүз: окуучунун өзү – сабакты көп калтырган ж.б., анын чөйрөсү, үй-бүлөсү же мугалим “жакшы сабак өтө алган эмес”.... Бирок эч качан өзүбүздү окуучунун ордуна коюп, ар бири ондон ашык барактан, 3000ден ашык сөздөн, даталардан турган 32 темага даярдануу кандай экенин элестетпейбиз. Бул келтирилген мисал 11-класстын эле Кыргызстан тарыхы окуу китебинен алынды, эгер 10-класстын темаларын дагы кошо турган

¹¹ П.С.Лейбенгуб. Дидактические требования к уроку истории в средней школе. Изд. Академии педагогических наук. М. 1957. 33. Б.

болсок (анткени, бүтүрүү экзаменинин суроолору 10-11-класстын материалын камтыйт) анда балдарыбызды билимдүү кылабыз деп жатып, маңкуртка айлантып алуубуз мүмкүн экендигин моюнга алуубуз керек. Бир класстан жок дегенде он бала тарых жөнүндө маалыматка ээ болуп, калган 20 окуучу Кыргызстан жана кыргыздар жөнүндө эч кандай билимсиз эле чоң турмушка кадам таштап жаткандыгы жашыруун эмес.

Ошондуктан жогорку класстардагы тарых сабактарын:

- көбүрөөк интерактивдүү методдор менен өтүү;
- классты топтор менен иштетүү мезгилинде сөзсүз доскага темадан кийин даталарды ыраттуу түрдө жазуу (бул окуучулардын ойлорун ирээтешине жардам берет);
- темадагы биринчи кыргыздар жөнүндө маалыматтарды бөлүп алуу;
- окуяларга анализ жасоого үйрөтүү;
- чыгармачыл эмгектерди көбүрөөк жаздыруу ж.б. сунуш кылынат.

3. Кыргызстан тарыхы сабагы

*Сабыр Иптаров: «Сабак – азык
өткөрүүчү бутак гана»*

Тарыхый билим берүүдө методдорду тандоо маселеси. Окутуунун методдору жөнүндөгү маселенин дагы бир тармагы – методдорду тандоо маселеси. Окутуу процессин учур талабына ылайык туура уюштуруу, окутуунун максатына жетүү сыяктуу (дидактикалык маселелердин чечилиши) окутуунун методун тандоого байланыштуу жана көз каранды. Мугалим окутуунун методун жана формаларын эркин тандап алууга укуктуу.

Кандай гана метод болбосун, ал колдонуу процессинде конкреттүү жагдай – шартка, максатка ылайык өзгөртүүгө, толуктоого жана алымча–кошумчага дуушар болуучу, өзгөрмөлүү жана натыйжалуу окутуунун иш–аракеттери. Улуу ойчул Аристотель: *«Ой жүгүртүү таң калуудан баиталат, таң калуу сезими - таанып – билүүнү каалоонун кубаттуу булагы»*, - деп айткан экен. Метод ошол таң калууну жаратып, кызыгууга, билүүгө түрткү (стимул)

берүүчү күчкө эгедер болуп, баалуулукту (көндүмдү) алуунун булагына айланышы зарыл.

Тарых мугалиминин окутуунун методун тандап алуу мүмкүнчүлүгү өтө кеңири болушу зарыл. Ал үчүн мугалим ж.б. предметтерди окутууда колдонулуп жаткан, колдонууга сунуш кылынган ондогон методдордун дидактикалык – теориялык негиздери тууралуу жеткиликтүү маалыматтарга, алар боюнча жазылган илимий – методикалык адабияттарга ээ болууга тийиш. Бирок, тарыхты окутуу боюнча кеңири адабияттардын жоктугуна байланыштуу, мугалимдер окутуунун жалпы методдорун үйрөнүү аркылуу практикада өздөрүнүн иш усулдарын изденүү менен өзгөртүүгө аракет кылып жатышат.

И.Я.Лернер, окуучулардын тарыхый ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүнүн, демек, чындыкты тарыхый таанып билүүнүн методологиясына ээ болунун зарылдыгын аныктап, айрым окуялардын уникалдуулугуна карабастан, тарыхый процесстин мыйзам ченемдүүлүктөрү типтүү көрүнүштөрдүн жана мүнөздүү тенденциялардын кайталануучулугунан куралат, деп белгилейт. Ал тарыхый таанып билүүнүн негизги методдорунун катарына төмөндөгүлөрдү кошот:

- салыштырмалуу-тарыхый метод;
- аналогия методу;
- натыйжасы боюнча себептерин аныктоо;
- артка карай корутундулоо методу (өткөндү жашап жаткан саркындылар боюнча аныктоо);
- бүтүндү бөлүктөр боюнча реконструкциялоо;
- лингвистикалык метод ж.б.¹².

Тарыхый таанып билүүнү анализдөө, тарыхый ой жүгүртүүнүн компоненттерин бөлүүгө мүмкүнчүлүк берет. Аны калыптандыруу мугалимдин төмөндөгүдөй максаттуу эмгегин талап кылат: бул позициядан курстун мазмундук жагын анализдөө, таанып билүүчү тапшырмалардын системасын түзүү, сабактагы ишмердиктин формаларын жана түрлөрүн тандоо ж.б. Бул болсо окуучуларда тарыхый ой жүгүртүүнүн гносеологиялык негиздерин түзүүгө мүмкүнчүлүк берет, ага төмөндөгүлөр кирет:

- көрүнүштөрдү, анын олуттуу эмпирикалык көрүнүштөрүндө сүрөттөө ыктары;

¹² Лернер И.Я. Развитие мышления учащихся в процессе обучения истории. М.: 1982. С. 30.

- тарыхый фактыны анализдөөгө, түшүндүрмө берүүгө кызыгуусу;
- көрүнүштөрдүн пайда болуу себептерин жана шарттарын, анын өнүгүшүн, маанисин жана натыйжаларын аныктоого багыт;
- тарыхый көрүнүштөрдүн жана аларга байланышкан процесстердин мыйзам ченемдүүлүктөрүн аныктоого багыт;
- тарыхыйлуулук принцибинин көз карашынан көрүнүштөрдү таанып билүү жана ой жүгүртүү жолу;
- ар бир тарыхый көрүнүштүн негизинде жаткан өнүгүү тенденциясын аныктоо ж.б.¹³.

Ар түрдүү методдорду колдонуунун максаты – сабакта берилген маалыматтарды окуучулардын эстеп калуусун камсыз кылуу. Мисалы, сабакты лекция түрүндө өткөндө, окуучу абстракттуу берилген маалыматтардын 5 % гана эсте сактап калат. Окуучу маалыматтарды өзү окуганда 10 %; угузуучу, көрсөтүүчү материалдардан маалымат алганда 20 %; аткаруунун жол-жобосу көрсөтүлгөндө 30 %; топтордо талкуулаганда 50 % маалыматтарды эсте сактап кала тургандыгы аныкталды. Эң көп маалыматтар иш аракетти өзү аткарганга (75 %), башкаларды окуп-үйрөткөндө (90 %) алынары далилденген¹⁴.

Кыргызстан тарыхын окутууда тексттерди пайдалануу усулу эң көп колдонулат. Мектептерде тарыхты окутууда тарыхый чыгармалардан, тарыхый документтер, илимий, коомдук материалдар жана башка тексттерден пайдаланылышы мүмкүн. Тексттер окуучулардын билимин тереңдетет, тарыхый фактыларды жана окуялардын маанисин терең түшүнүүгө жардам берет. Ал үчүн мугалим программанын талабына карата текстти тандап же даяр тексттерди пайдаланса болот. Тексттерди сабакта же сабактан сырткары тарыхты үйрөнүү, өздөштүрүү жана эсте сактап калуу, чыгармачылык изденүү иштерин алып баруунунун усулу катары кароого болот. Сабакта тексттерди пайдалануу окуу материалын өздөштүрүүдө тексти талкуу кылуу жана алардан тарыхый окуялардын маанилүү белгилерин табуу, тарыхый фактыларды бири-бирине салыштыруу, конкреттештирүү жана жалпылаштыруу максатында алып барылат. Текстте тарбиялык, идеологиялык, саясий маанилердин кеңири спектри камтыл-

¹³ Лернер И. Я. Развитие мышления учащихся в процессе обучения истории. М., 1982. С.31-33.

¹⁴ «Окутуу сапатын жөнгө салуу». Педагогикалык кызматкерлердин кесиптик чеберчилигин жогорулатуу курстарын өткөрүү боюнча усулдук колдонмо. Б. 2010. 43-б.

ган. Адам коомду, коомдун рухий жашоосун таанып билүү аркылуу өзүн-өзү таанып билет. Текст аркылуу адам, адамдын индивидуалдуу аң-сезими коомдук аң-сезимге жалганат, кошулат. Текстти колдонууда төмөнкү кичинекей амалды колдонуу жакшы натыйжа берет. Тарыхтагы кайсы бир күлкүлүү баянды окуп берүү, окуучунун жалпы мазмунду эстеп калышына шарт түзөт. Анткени, муну менен окуучулардын абстракттуу кабылдоолорун гана эмес эмоциялык сезимдери да козголот. Демек, биз маалыматтын маанисин арттырабыз. Окуучулардын сабаттуулук деңгээли мындайда жогорулабашы мүмкүн, себеби алар айрым сөздөргө эмес, бүтүндөй окуяга көңүл бурушат.

Баяндоо, сүрөттөө, мүнөздөө, түшүндүрүү оозеки баяндоонун монологдук формасынын негизги түрлөрү болуп саналат. Аңгемелешүү оозеки баяндоонун методуна кирип, анын функциялары: окутуучулук, өнүктүрүүчү, тарбиялоочу, түрткү берүүчү жана контролдук-коррекциялык болуп бөлүнөт.

Аңгеме окуучулар үчүн байланыштуу, логикалуу, ынандымдуу сөздүн үлгүсү болуп, өз ойлорун сабаттуу билдирүүгө үйрөтөт. Аңгемелешүүнүн натыйжалуулугу анын карта, иллюстрацияны колдонууга, фактыларды, окуяларды талкуулоого жана суроо берүү маданиятына көз каранды болот. Мугалимдин аңгемеси - монолог же диалог формасында болушу мүмкүн. Мектеп лекциясы жана башка ушул өңдүү формаларда, диалог катары да алып барылат. Кыска баяндын аңгемеден айырмасы, анда кандайдыр бир тарыхый окуя жөнүндө кыскача маалымат берилсе, аңгемеден болсо, тарыхый окуянын толук картинасы берилет. Аңгеме методунун негизги дидактикалык милдети окуучуларда тарыхый окуя жөнүндө конкреттүү түшүнүк пайда кылуу. Аңгеме түшүнүктүү, эң типтүү негизги тарыхый фактылардын негизинде түзүлөт. *Аңгеме тарыхый материалды баяндоо* катарында негизинен төмөнкү абалда:

– Таалим-тарбия жагынан маанилүү жана аларды үйрөнүү окуучулардын аң сезиминде терең жана өчпөс из калтыра турган чоң тарыхый окуяларды баян кылуу;

– Окуучуларда жаңы тарыхый окуялар жөнүндө мазмундуу жана анык түшүнүк жаратуу зарыл болгон убакытта колдонулат.

Материалды жеткире билүүдө мугалим окуучулардын окуу материалы жөнүндө оозеки жана жазма план, окуялар календары

жана хронологиялык таблицаларды түзүү, цифраларды жазууга үйрөтүү ж.б. усулдарды пайдаланса болот.

Мындан сырткары тарыхты окутуу практикасында тарыхый материалдарды терең өздөштүрүүгө жардам берүүчү көптөгөн пайдалуу методдор бар.

Предмет аралык байланыш методу да сабак учурунда пайдаланылат. Мисалы, Кыргызстандын алгачкы жамааттык түзүлүшү деген темада сабак өтүүдөн мурда мугалим сабакты биология, зоология, география илимдери менен байланыштыра билүүсү керек. Алгачкы доордогу жамааттык коом жөнүндө маалымат берүүдө табигый өсүп өнүгүү процессинин натыйжасында жер бетинде органикалык дүйнө калыптанган, жан-жаныбарлар менен өсүмдүктөр пайда болгондугун, жер планетасында тиричилик кылгандардын арасынан адамдын бөлүнүп чыгышы мыйзам ченемдүү көрүнүш экендиги жөнүндө айтып өтүү менен, окуучулардын аты аталган сабактардан да билимдерин текшерип алса болот.

Сабакка даярдануу. Тарых боюнча программаны терең анализдөө жана мектептик окуу китебинин мазмунун билүү, о.э. алдын-ала түзүлгөн тематикалык план мугалимдин сабакка даярдануусунун негизин түзөт.

Сабактын планы – бул чыгармачылык изденүүнүн башталышы, натыйжалуу сабактын каражаты, мугалимдин оюнун ишке ашырылышы, иш аракеттердин конкреттүү программасы болушу керек. Мугалим өзү үчүн ыңгайлуу жана пайдалуу конспект түзүүсү зарыл.

Сабактын мазмуну тарыхый жана психологиялык – педагогикалык илимдин талаптарына ылайык келүүгө тийиш. Тарых сабагы логикалык жактан так жана айкын, а материалды баяндоо образдуу – эмоционалдуу болуп, жалпылоолору жана корутундулар ынанымдуулугу менен айырмаланууга тийиш. Ар бир сабак, аны өткөрүүнүн убактысы милдеттүү түрдө көрсөтүү менен пландаштырылат. Бүгүнкү күндө сабакты пландаштырууда аткарып жаткан иштер алмаштыра алгыс.

Мугалим сабагын пландаштырып жатканда жооп берүүчү суроолор.

- Окутууда кандай каражаттар колдонулат?
- Окуучулардын окуп-үйрөнүүсү кандай максатты көздөйт?

– Окуучуларды кандай окутуп, алардын жетишкендиктерин кандай баалайбыз?

– Окуп- үйрөнүү процесси кандай өтөт?

– Окуучулар эмнени окуп-үйрөнүшү керек?

Мугалим сабакка даярданууну белгилүү тема боюнча максатты аныктоодон баштайт. Окутуунун максаттары – бул сабактын акырында окуучулар эмнелерди билүүгө же жасаганды үйрөнүүгө тийиш экендиги. Окуучуларды баалоодо максаттар критерий катары колдонулат.

Тарых сабагында жалпы педагогикалык жана дидактикалык багыттагы үч максат коюлат:

1. *Билим берүү максаты:* тарыхый окуяны, фактыны, көрүнүштү аң-сезимдүү кабыл алып, ойлонуп, ой жүгүртүп, түшүнүп, баалап, кортунду чыгарып билим алуу.

2. *Өнүктүрүүчү максат:* Тарыхый ой-жүгүртүүсүн андан ары өнүктүрүү, ынандыруу. Бара-бара көнүктүрүү аркылуу ык алдыруу.

3. *Тарбиялык максат:* тарыхый материалдар аркылуу окуучулардын аң-сезимине, эмоциясына таасир кылуу, окуянын жүрүшүнө жараша окуучуларды толкундантуу, кубантуу же кайгыртуу аркылуу ишенимди жаратуу. Тарыхта ишендирүү аркылуу тарбиялоо эрежесин колдонуу. Билим алуу менен тарбиялоо бирдиктүү бир процесс деген жобону туура тутуу.

Азыркы учурда, өзгөчө жаш мугалимдердеги тарых сабагынын көпчүлүгү жаңы фактылык материалдар менен байытылган. Бирок аларда, көбүнчө глобалдуу идеялар же корутунду жыйынтыкты, ал гана эмес, мугалимдин позициясы да камтылбай калган¹⁵. Мугалим өнүгүү максаттарын аныктап жатканда, сабактын аягына чейин окуучу эмнеге жетишиши керек (эмне кылганды үйрөнүшү керек) экендигин так аныкташы керек. Муну аткаруу аркылуу мугалим окуп-үйрөнүү максаттарын аныктайт. Ар бир сабактын алдында окуучунун окуп-үйрөнүү максаттары кайсылар болорун так элестете көрө алуу керек. Т.а. максатты окуучунун позициясынан койгон оң. Мугалим Мамлекеттик стандарт менен сабактардын ортосундагы так жана анык байланышты түзгөндү үйрөнүшү зарыл. Буга жетишкенден кийин окуп-үйрөнүү максаттарын Мамлекеттик стандарттар жана

¹⁵ Короткова М. В. Противоречивые проблемы современного преподавания истории: взгляд метода-ста// Преподавание истории в школе.1997. № 1. С. 15. .

окуучулардын муктаждыктары менен байланыштыра алат. Бул мугалимдер үчүн абдан пайдалуу, себеп дегенде мамлекеттик стандарттар билим берүүнүн мазмунун аныктоочу негизги ченемдик документ болуп эсептелет.

Ушул жерде компетенттүүлүктөргө дагы бир жолу кайрылабыз. Сабактын аягында окуучу кандай компетенттүүлүктөргө жетишүүсү керектиги, т.а. үч негизги компетенттүүлүк жогоруда көрсөтүлдү. Мына ошого таянып, сабактын иштелмелеринин максаттарынан кийин компетенттүүлүктөргө жетишүү көрсөткүчтөрүн берүүнү туура таптык. Алар:

1. *Маалыматка ээ болуу* – билим алуу, материалды өздөштүрүү, б.а. бул жерде окуучу мугалим берген билимди жекече кабыл алат же кеңири мааниде ала турган болсок өзү маалыматты издеп өздөштүрөт;

2. *Социалдык-коммуникативдик* – топтордо иштей алуу жөндөмдүүлүгү, б.а. алынган билимди жолдоштору менен топтордо иштөө менен өнүктүрөт, баарлашат, суроо берүү, жооп берүү жөндөмү, адамдар менен сүйлөшө алуу көндүмдөрү калыптанат;

3. *Жекече өнүгүү жана маселелерди чече билүү* – маалыматка ээ болуп, бул жөнүндө пикир алышып, башкалардын оюн уккандан кийин өз алдынча чечим чыгарып, билимдерин колдоно алат.

Бул жерде билим берүүчү максат – маалыматка ээ болуу компетенттүүлүгүнө, тарбиялык максат – социалдык-коммуникативдик, өнүктүрүүчү максат – жекече өнүгүү жана маселелерди чече билүү компетенттүүлүктөрүнө жана бул компетенттүүлүктөр Мамлекеттик стандартка да дал келет. Сабактын иштелмесиндеги мындай кичинекей өзгөрүү чоң натыйжаларга алып келет деп үмүт кылабыз. Келечекте биз максаттардын ордуна үч компетенттүүлүктү гана көрсөтүшүбүз мүмкүн. Ошондуктан бул эмгек чоң эмгектерге киришүү гана болуп саналат десек болот.

Сабактын тибин аныктоодо мугалим аны тандоого таасир эткен факторлорду эсепке алууга тийиш:

- мектептик тарыхый билим берүүнүн максаты; аталган сабактын тематикалык блоктогу орду;
- конкреттүү окуу материалынын мазмунунун өзгөчөлүктөрү;
- сабакта пландаштырылган окуу материалынын көлөмү;
- окуучулардын таанып билүү мүмкүнчүлүктөрүн өнүктү-

рүүнүн денгээли; окуучулардын активдүүлүгүнүн жана өз алдынчалыгынын жогорку денгээли;

– окуучулардын тарых сабагына даярдануусунун регулярдуу эместиги;

– класстык журналдагы баалардын топтолушу¹⁶.

Тарыхый мазмунду, б.а. сабакта үйрөнүүгө тийиш болгон тарыхый фактыларды, түшүнүктөрдү, корутундуларды тандоонун түрдүү жолдору бар экенин эстен чыгарбоо керек. Сабактын формасы тандалган методго байланыштуу болот. Колдонулган ыкмалар сабактын максатына жетүүсүнө, т.а. окуучулардын компетенттүүлүктөргө жетишүүсүнө өбөлгө болушу керек. Мугалим сабакка план-конспект түзгөндө ушулардын баарын эске алуусу керек. Өтүлүүчү сабактын бардык деталдарын ойлонуштурбай туруп, жакшы ийгиликтерге жетүүгө мүмкүн эмес. Ошондуктан ар бир кыймыл-аракетти жазуу жүзүндө болбосо да эске тутуп алуу зарыл.

Сабакты пландаштырууда дагы бир сунуш. Сабактын жүрүшүндө ар бир мугалимдин максаты – окуучуларга көбүрөөк билим берүүгө умтулат. Албетте, ар бирибиз баалуу убакыттын текке кетпешин, сабагыбыздын жугумдуу болушун каалайбыз. Бирок, мугалим берген бардык маалыматтар окуучунун эсинде калабы?

Окуучулар сабактын башында жана аягында уккан маалыматтарын жакшы эстеп калышат. Бул эске тутуунун классикалык үлгүсү. Сабак башталганда болжол менен 15-20 мүнөттүн аралыгында окуучу көп маалыматты кабыл алат. Ошондуктан дал ушул убакта жаңы теманы түшүндүрүү, жаңы маалыматтарды берүү сунуш кылынат. Биз сабак башталганда көбүнчө үйгө берилген тапшырманы сурайбыз жана баалуу убакытты текке кетиребиз. Ушул жерде бир мисал келтирүүнү туура көрдүм. Лейлек районунун Арка айлынын орто мектебинде биология сабагын берген Абдухамидов Маннан агай дал ушул методду колдончу. Сабак башталганда агай бизге жаңы теманы түшүндүрүп берчү да, андан соң тапшырма сурап кирчү. Көптөгөн жылдар бою биология сабагы эң түшүнүктүү жана кызыктуу сабак катары эсептелип, агайдын да аброю жогору болчу. Көрсө агай маалыматты берүүдө ыңгайлуу убакытты тандап алчу экен.

Сабактын ортолорунда көнүгүү иштетүү пайдалуу. Анткени бул убакта окуучу уккандарын эстеп калбайт (анын эсинде 5-10 %

¹⁶ Вяземский Е. Е., Стрелова О. Ю. Методика преподавания истории в школе: Практическое пособие. М., 1999. С. 92.

гана калат), ал көбүрөөк өзү аткарган нерселерди эсине түйүп алат (75-90 %).

Бул берилген сунуштар сабакты пландаштырууда жана өтүүдө мугалимге жардам болушу мүмкүн.

4. Кыргызстан тарыхы сабагын уюштуруу

Тапшырманын туура берүү – сабактын максатына жетүүсүнө өбөлгө түзүү

Сабакта тапшырмалардын берилиши. *Кайсы методду колдонбосун кайсы аудиторияда болбосун мугалим негизги ролдогу инсан катары кала берет.* Окуучу кичине болбосун, бүтүрүүчү болбосун же студент болбосун баары бир мугалимдин көрсөтмөсүнө, тапшырмаларына муктаж. Ошондой эле сабактын ырааттуу кетиши үчүн да мугалим бир этаптан экинчи этапка өтүүнү башкарат жана тапшырмаларды берет.

Тапшырма дегенде көпчүлүгүбүз үйгө берилүүчү тапшырманы түшүнөбүз. Анткени тарых сабагы көбүнчө салттуу өтүлгөндүктөн, башка сабактардан айырмаланып, тарыхчы мугалимдер үй тапшырмасын гана беришет. Албетте, бул жалпысынан айтылган сөз. Арабызда кыйла интерактивдүү методдорду колдонуп, 45 мүнөт класстын бардыгын жандуу иштеткен мугалимдер арбын.

Азыркы методдордун өзгөчөлүгү ушунда тарыхчы мугалим дагы кыргыз тили, математика предметтеринин мугалимдери сыяктуу эле окуучуларга ар түрдүү көнүгүүлөрдү, тапшырмаларды класста иштетүү менен класстагы көбүрөөк окуучуну баалоого, алардын пикирин да билүүгө жетишип жаткандыгында. Демек, урматтуу тарыхчы мугалимдер, класстагы окуучулардын бирөөсү теманы айтып жатса, экинчиси уйкусурап отурган мезгилден өттүк.

Андыктан бул темада тапшырма берүүнүн түрлөрү, бир тапшырмадан экинчи тапшырмага өтүүнүн жолдору жөнүндө маалымат берилет.

Мугалимдердин окуучуларга берүүчү тапшырмаларын төмөнкүдөй түрлөргө, бөлүүгө болот¹⁷:

¹⁷ «Окутуу сапатын жөнгө салуу». Педагогикалык кызматкерлердин кесиптик чеберчилигин жогорулатуу курстарын өткөрүү боюнча усулдук колдонмо. Б. 2010. 128-б.

– *Багыттоочу тапшырмалар.* Бул тапшырмаларды аткарууда окуучуларга белгилүү өлчөмдө жардам көрсөтүлөт. Мындай тапшырмаларга кроссвордду чечүү мисал болот: бир суроонун жообу, экинчи суроонун жообун айтып турат. Окуучуларды ар түрдүү багыттаса болот, мисалы, үлгү катары окшош окуянын жообун берүүгө; терминдин аныктамасынын ордуна, аны кайсы жерде, кандайча колдонууга боло тургандыгын айтуу. Тапшырманы аткарууну этаптарга бөлүп, ар бир этапта окуучуларга жооптун туура же туура эмес экендигин айтып турса болот.

– *Биргелешип аткарылуучу тапшырмалар.* Бул учурда тапшырма окуучуларга бөлүштүрүлүп берилет. Мисалы, жуптарда же топтордо окуучулар чогуу иштешип, ар бир окуучу жалпы тапшырманы аткарууга катышат.

– *Өз алдынча аткарылуучу тапшырма.* Мындай тапшырманы окуучу эч кимден жардам албастан өз алдынча аткарууга тийиш. Башкача айтканда, биз тапшырманы гана беребиз. Мисалы, тест иштетүү же экзаменде билетке жооп берүү.

Албетте, багыттоочу тапшырмаларды да, биргелешип аткарылуучу тапшырмаларды да берүүгө болот, ошондуктан аларды кезектештирип же айкалыштырып пайдалануу керек. Мисалы, мугалим окуучуларга өтө оор теманы түшүндүрүшү керек дейли. Муну окуучулардын биргелешип жана силердин жардамыңар менен аткаруусунан баштаса болот (биргелешип аткарылуучу жана багыттоочу тапшырмалар). Мугалим схема түзүүнүн үлгүсүн көрсөтүп, подтемаларды бөлүп берүү менен окуучулардан жупташып иштеп, ушуга окшош схема түзүүсүнө тапшырма берип, схеманы үлгү катары доскада калтырганы оң. Мындан кийин, окуучу схема түзүүгө үйрөнүп калгандыктан, кийинки тапшырманы да биргелешип, кулак кагышсыз, түшүндүрмөсүз эле аткарууга көнүп калат. Схема катары концерттуалдык картаны алса болот.

Сабактын аягында окуучуларга өз алдынча аткарылуучу тапшырма берүү сунуш кылынат. Өз алдынча аткарылуучу тапшырма үчүн баа коюуга болот, бирок дайым эмес. Багыттоочу, биргелешип аткарылуучу жана өз алдынча аткарылуучу тапшырмалардын баарын бир сабактын ичинде колдонууга болот.

Өз алдынча жана багыттоочу, же биргелешип аткарылуучу жана өз алдынча аткарылуучу тапшырмаларды айкалыштыруу мүмкүн

эмес. Анткени, кандайдыр бир көмөк менен аткарылган ишти өз алдынча иш деп айтуу кыйын. Тапшырмалардын аткарылышы, мугалимдин кандай түшүндүрүп, багыт берүүсүнөн көз каранды. Ошондуктан, кээде биргелешип иштөө ийгиликсиз болуп калат.

Тапшырмалардын типтери:

– Чектелген жооптору бар аткарууга берилген тапшырмалар – үн чыгарып окуй билүү, диаграмма түзүү, компьютер колдонуу, ж.б.

– Кеңири жоопторду талап кылган аткарууга берилген тапшырмалар – модель түзө билүү, маалыматтарды топтоо, анализдөө жана аларды баалоо, идеяларды жаратуу, сүрөттөрдү түзүү, презентация жасоо, сүрөт тартуу, маңыздуу кыскача аңгеме жазуу, ж.б.

Колдонмо дептер менен иштөө. Азыркы тарыхый билим берүүдө мугалимдер окуучулардын билимин баалоонун, сабактагы жүрүшүн башкарууда жардамчы катары колдонмо дептерди колдонушууда. Анткени, кээ бир окуучулар оюн топтоп айтып берүүдөн кыйналышса да жазуу иштерин мыкты аткарышат. Колдонмо дептер менен иштөө окуучунун берилген теманы суроодо оозеки же «суроого дароо жооп бер» деген талаптын үстүндө эмес, шашылбай отуруп, оюн топтоп, алган билимин бышыктап, ой жүгүртүү менен суроолорго жооп берип, окуяны эстеп калуусуна шарт түзөт.

О.э. интерактивдүү методдорду дайыма эле колдоно албайбыз жана салттуу окутуунун кошумчасы катары жумушчу дептерлерди колдонуу зарыл. Демек *«..көнүгүүлөрдү иштетүү процессинде гана балдардын активдүү ойлонуп, эмгектенүүлөрү башталат, ошондо гана алар: анализдөөгө, синтездөөгө, классификациялоого, жалпылоого, салыштырууга, абстракташтырууга көнүгүшөт»*¹⁸. Окуучуларды тарыхый окуяларды анализдеп, андан кийин синтездеп, классификацияга бөлүп, андан соң жалпылап, салыштырууга көнүктүрүү үчүн да ар бир класстын китебине кошумча жумушчу дептерди иштетүү сабактын жугумдуу жана түшүнүктүү болушуна шарт түзөт.

Колдонмо дептерди түзүү жана колдонуу төмөнкүдөй багыттарга бөлүнөт:

- Окуучунун ой жүгүртүүсүн өстүрүүчү методдор.
- Тарыхый инсандарга мүнөздөмө берүү.

¹⁸ Педагогикалык процесс: эски көнүмүштөр жана жаңычыл көз караштар. Бекбоев И. Б. Б. 2005. 14 б.

- Терминдер менен иштөө.
- Окуучулардын чыгармачылык иштери.

Окуучунун ой жүгүртүүсүн өстүрүүчү методдор

Тест менен иштөө. Башка предметтерден өзгөчө тарых сабагында тесттерди колдонуу кеңири тараган. Мугалим тест колдонуу менен окуучунун ой жүгүртүүсүн өстүрүп, баалаганга да жетишиши мүмкүн.

Тест түзүүдө ылайыктуу суроолорду жана жооптордун варианттарын жазуу сунуш кылынат. Жалпысынан тесттик тапшырмаларда жооптун төрт варианты берилет. Жөнөкөй тесттерде бир жооп туура болуп, калган варианттар адаштыруучу, бирок, чындыкка жакын болуусу керек. Сүйлөмдөр окуучулар үчүн түшүнүктүү болгон жөнөкөй тил менен жазылышы керек. Жоопту табууга жолтоо болгон табышмактуу, түшүнүксүз нерселерди сүйлөмгө кошуудан же узун жана татаал сүйлөмдөн алыс болгула. Варианттар кошумча түшүндүрмөлөрдү талап кылбагандай жөнөкөй, так болуш керек.

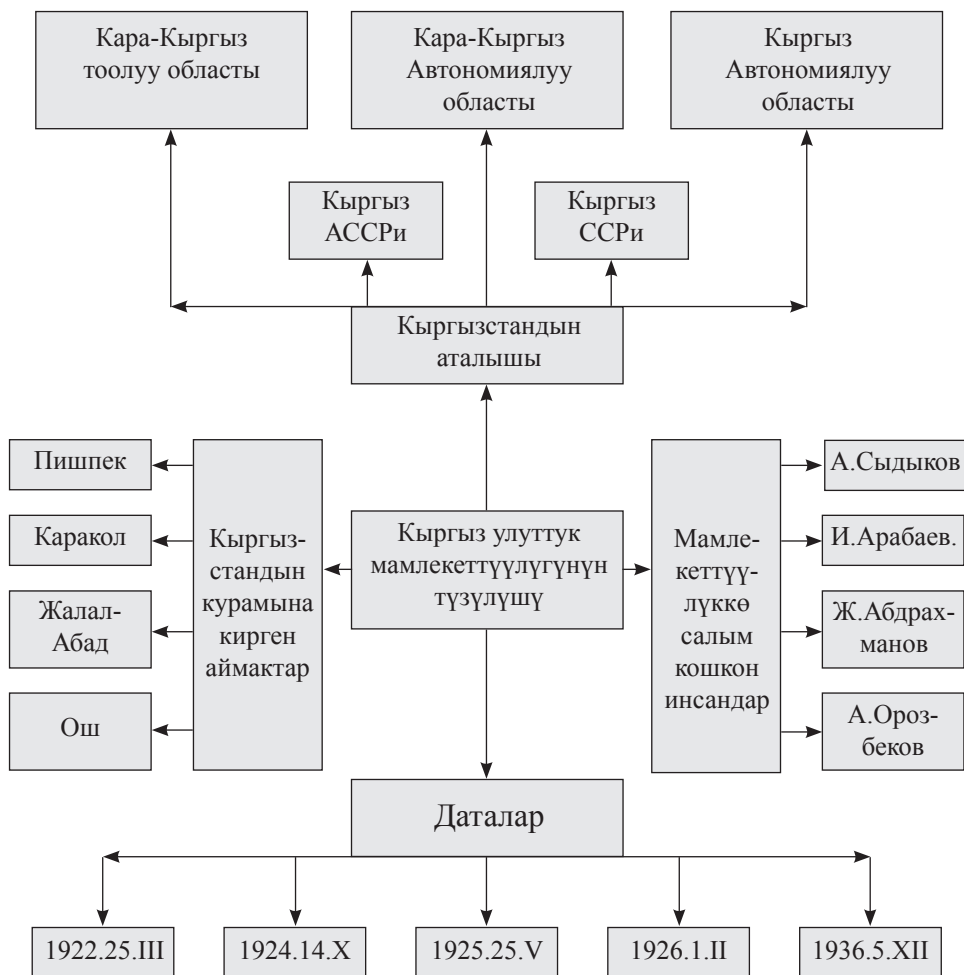
Тесттин түрлөрү төмөнкүдөй болушу мүмкүн:

- Стандарттык тесттер;
- Логикалык тесттер: Чындык – калп, Даяр суроолору бар тапшырмалар
- Даталык тест: хронологиялык жактан ордуна келтирүү;
- Даталарды жана окуяларды дал келтирүүчү тесттер, ж.б.

Таблица түзүү. Бул ыкма окуучунун оюн бир жерге топтоого, бир багытта негизгиси бир максатта кетүүгө жардам берет. Окуучу окуяны, датаны, инсанды жана мамлекетти таблицкага түшүрүү менен оюн так жана даана түшүндүрүп берүүгө үйрөнөт.

Жогорку класстарда көбүнчө концептуалдык карта менен иштөөгө басым жасалса максатка ылайыктуу. Анткени картаны өтө терең түшүнүп алгандан кийин иштөө теманы түйүн сыяктуу чечүү мүмкүнчүлүгүн жаратат. Картада мамлекет, инсан, дата, термин бардыгы камтылат. Концептуалдык картаны түзүү менен окуучу мини конспект жазып чыгат. Окуучулар мурдагы бул мамлекет жөнүндө канчалык көп билсе ошончолук кызыктуу сабак өтүлөт.

Концептуалдык картаны түзүүнүн максаты: кандайдыр бир ойдун негизинде экинчи ойду жаратуу. Маалымат канчалык көп

болсо, аны түзүү ошончолук натыйжалуу болот. Концептуалдык картада материалды негизги түшүнүктөргө ылайыктап категорияларга бөлүшөт. Алгач мугалим окуучуларды кандайдыр бир ыкма менен топторго бөлүп алса болот. Экинчи варианты, жөн эле сабак башталганда тема менен классты тааныштырып, бул боюнча окуучулардын кандай маалыматы бар экендигин сурайт. Маалыматтын баарын айтып отурбастан, ар бир окуучу доскага бирден сөз жазат. Биринчи окуучу айткан сөздү, экинчи окуучу кайталабайт. Теманы жыйынтыктоо иретинде доскада окуучулар өздөрү жазган сөздөрдү жана жаңы маалыматтарды колдонуп, концептуалдык карта түзүү

сунуш кылынат. Мисалы: «Кыргыз улуттук мамлекеттүүлүгүнүн түзүлүшү» бул тема, борбор. Аны досканын ортосуна жазып туруп, калган маалыматтарды маанисине карай бөлүп, анын айланасына кошумча тема катары жазабыз. Кошумча темалар: 1. Кыргызстандын аталышы; 2. Мамлекеттүүлүккө салым кошкон инсандар; 3. Кыргызстандын курамына кирген аймактар; 4. Даталар. Алардын айланасына ачкыч сөздөрдү жазабыз. Сөздөр кыска жана так жазылып, өз эмгегин жактаган мезгилде, окуучулардан негизги ойду гана бөлүп айтып берүү талап кылынат.

«Эйлер Венндин диаграммасын» колдонуу менен окшош окуялардын окшоштук жана айырмачылык жактарын салыштырып иштейбиз. М: көтөрүлүштөр, экономикалык кризистер, жарандык согуштар ж.б.

Кроссворд менен иштөө. Кроссворд окуучу үчүн эң кызыктуу оюн. Аны менен иштөөдө окуучу тапкычтыкка, туура жазууга үйрөнөт жана жооп табуу үчүн ар түрдүү маалымат булактарын издей баштайт.

Схемалар. Ар түрдүү схемаларды берүү менен окуучудан узун эмес лаконикалык жооп алсак болот. Мисалы, XI-IX класстар үчүн «Союздук республикалар» схемасын берүү маанилүү, анткени жаңы муун үчүн он беш республика тарых барактарында калып жатат. Анын туура жообу төмөнкүдөй:

СССРдин айланасына жайгашкан мурдагы он беш республикалар: Кыргызстан, Азербайжан, Армения, Белоруссия, Грузия, Казахстан, Латвия, Литва, Молдова, Россия, Тажикстан, Туркменистан, Украина, Өзбекстан, Эстония.

1. Автономиялуу республикалар (бир жылдызча менен белгиленген):

- а) Азербайджан СССРинин территориясындагы: Нахичеван;
- б) Грузия СССР: Абхаз, Аджар;
- в) РСФСР: Башкыр, Бурят, Дагестан, Кабардин Балкар, Калмык, Карель, Коми, Мари, Мордва, Татар, Түндүк Осетин, Тува, Чечен Ингуш, Чуваш, Удмурт, Якут;
- г) Өзбекстан: Кара Калпак.

2. Автономиялуу областтар (эки жылдызча менен белгиленген):

- а) Азербайджан: Тоолуу Карабах;
- б) Грузия: Түштүк Осетин;

б) РСФСР: Адыгеей, Еврей, Карачай-Черкес, Тоолуу Алтай, Хакас;

в) Тажикистан: Тоолуу Бадахшан.

3. *Автономиялуу округдар (үч жылдызча менен белгиленген):*

а) РСФСР: Агинск Бурят, Коми Пермьяк, Коряк, Таймыр, Ненец, Чукча, Уст-Ординск Бурятск, Ханты Мансийск, Эвенек, Ямал Ненец.

Тапшырма: мурдагы он беш республиканы картадан табуу менен Автономиялык Республика, область, округдарды метрополиялык республикалар менен окшош боёп чыгуу. Мисалы, алгач республикалардын аттары жазылган таблицаларды алардын мамлекеттик желегинин¹⁹ түсү менен боёлоо. Мында жалаң гана түстүү карандаштарды колдонуу сунуш кылынат. Анткени, фламастр же май боёкторду колдонуу, жазуунун көрүнбөй калуусуна алып келет. Андан соң автономияларды метрополиялык республикалардын түстөрү менен белгилеп чыгуу. Мисалы, эң көп автономиясы бар республика бул Россия – РСФСР.

Демек, схемадагы дээрлик көпчүлүк таблицалар Россиянын мамлекеттик желегинин түсүндө боёлот. Бул тапшырманы аткартууда алгач окуучулар менен талкуулап туруп, мугалимдин багыт берүүсү, эгер туура жоопту таба алышпаса, мугалим тарабынан жооптордун берилиши сунуш кылынат.

2. *Тарыхый инсандарга мүнөздөмө берүү.* Элибиздин «Бетеге кетет, жер калат; бектер кетет, эл калат» деген сөзүн эске алып, тарыхты жасоого, өзгөртүп ийүүгө кудурети жеткен тарыхый инсандар жөнүндөгү маалыматтарды берүү менен окуучулардын предметке болгон кызыгуусун арттыруу керек. Бул тапшырма үч багытта төмөнкүдөй талданса максатка ылайыктуу:

Тарыхый инсандар. Барсбек, Мухаммед Кыргыз, Ормон хан, Тайлак баатыр, Алымбек датка, Курманжан датка, Абдыкадыр Орозбеков, Жусуп Абдрахманов, ж.б. инсандардын өмүр баяны, ишмердүүлүгү боюнча эссе, дил баян жаздыруу: окуучунун ой-жүгүртүүсүн, сүйлөө кебинин, кругозорунун өсүшүнө жардам берүү менен бул тарыхый ысымдардын туура айтылышына жана жазылышына анын көңүлүн бөлүп, турмушта туура колдонууга жардам берет.

¹⁹ 1991-жылдан кийинки постсоветтик республикалардын желеги эске алынууда

Инсандарга түрдүү кырдаал, түрдүү мезгилде берилген лакап аттарды чечмелөө. Эмне үчүн Атилланы «Кудайдын каары», Ормон ханды «Ормон опуза», Курманжан Датканы “Алай ханышасы”, Абдыкерим Сыдыковду «Манас» деп аташкан? Суроолорго жооп берүү менен окуучулар өз чындыгын, өз пикирлерин айтууга, түшүндүрүү иштеринде активдүү болууга, маалыматтарды өз алдынча издеп табууга үйрөнүшөт.

Эпитеттин маанисин ачып берүү. Төмөнкү сөздөр кимге тиешелүү жана кайсы окуяны эстетет: «*Сен таза болсоң, мен таза болсом, коом таза болот!*» (И.Раззаков), «*Жүрөгүндө оту бар жигиттер, тарыхты билиши керек!*» (Осмонаалы Сыдык уулу), «*Бардык өлкөлөрдүн пролетарлары, бириккиле!*» (Большевиктердин урааны), «*Күчтүү душманга каршы, күчтүү өнөк издөө керек!*» (Атаке баатыр), «*Ажалдан коркпо, өлүмгө тике кара!*» (Курманжан датка) ж.б. Дал ушул тарыхый инсандарыбыз айткан эпитеттер балдарды патриоттулукка тарбиялоодо өтө зор роль ойнойт. Өкүнүчтүүсү Кыргызстан тарыхында мындай сөздөр аз болуп чыкты. Эсепсиз даталарга, окуяларга, пайыздарды баланын мээсине куюп убара болбостон, тарыхый инсандардын сөзүнөн мисал келтирүү алда канча жугумдуу болуп, көпкө, балким өмүр бою эсте калат.

3. Терминдер менен иштөө. Сөздүк же терминдер менен иштөө тарыхты окутуудагы бөлүнбөс тармак. Жаңы терминдердин кээ бирлерин мугалим биринчи жолу түшүндүрөт, кээ бирлери окуучу үчүн тааныш болушу мүмкүн. Төмөнкү класстарды окутууда мугалим минимум жөнөкөй жаңы сөздөрдүн, тарыхый терминдердин ал эми жогорку классты окутууда татаал синтаксистик сөздөрдүн үстүндө иштөөсүнө туура келет. Тарыхый терминди түшүндүрүүдө сөздөрдүн лексикалык өзгөчөлүктөрүн, тилге карай өзгөрүшүн айтуу өтө маанилүү жана окуучунун эсинде калуусу үчүн аларды доскага сөзсүз жазуу менен интонацияны туура койуп, тарыхый терминдин сөздүгүн түзүү керек.

Терминдерди төмөнкүдөй багыттарга бөлсөк болот:

1. Азыркы сөздөрдө колдонулбаган тарыхта калган эскирген сөздөр да улуттук терминологиялык сөздүгүбүздү байытууда зор роль ойнойт. Мисалы: *ордо, күлазык, манап, жатакчы* ж. б.

2. Кээ бирде терминдер окуучулар үчүн тааныш сөздөр-синонимдер менен түшүндүрүлөт. Мисалы: *Иероглиф*-белги, сүрөт, *Прогресс*-алдыга өнүгүү, *Мануфактура*-кол эмгеги.

3. Чет тилден кирген сөздөр мисалы: *демократия* – элдин бийлиги, монархия – жеке бийлик деп сөзмө-сөз түшүндүрүлөт. Ал эми *большевик* – сөзүнүн чыныгы мааниси – көпчүлүк; *мунара* – жарык берүүчү жер, маяк деген мааниси билдирип, алардын келип чыгышы менен өтмө маанисинин айырмасын туура түшүндүрүү кажет. Кээ бир терминдер айтылганда эмне жөнүндө сөз болуп жаткандыгын түшүнөбүз. Мисалы: *каган*, *басмачы*, *колхоз* ж.б. Эч качан окуучу билбеген терминди өзүнөр тапкыла деп таштап койбоо керек. Жакшысы сабакта жаңы терминди атоо менен анын маанисин кандай түшүнүшөөрүн сурап, андан кийин, аныктамасын жумушчу дептерге жаздыруу сунуш кылынат.

Терминди өз алдынча издеп, жумушчу дептерине жазып алган окуучу, биринчиден аныктаманы өзүнүн эмгеги деп түшүнөт жана баалайт, албетте бул өзүн-өзү сыйлоо деген сапатты өнүктүргөнү жакшы, бирок, экинчиден ал ошол маалыматты жаттап калат да, мугалим тарабынан кийин айтылган терминдин туура аныктамасы кулагынын сыртынан кетиши мүмкүн. Анткени, жумушчу дептеринде бажырайып, өзү жазган аныктама сакталып калат. Үчүнчүдөн, эң жаманы, окуучу өз оюн жолдошуна таңуулаганы: бул тапшырманы көчүрүү, «сеники туура эмес, меники туура» деп ынандыруу ж.б. иш-аракеттер менен түшүндүрүлөт.

Көптөгөн терминдер этимологиялык жол менен жөнөкөй берилет. Алар кадимки күнүмдүк жашоо тумушубузда колдонгон сөздөр, м: *алык-салык* – жыйналган түшүмдүн же мал-мүлктүн бир бөлүгүн мамлекетке берүү. Мааниси окшош максаты бир *зекет* жана *салык* термини.

Окуучунун көңүлүн терминдин келип чыгышына эле эмес, кайсы мезгилде кандайча колдонулганын да буруу керек. М: *Каган* – түрктөрдүн мезгилинде түзүлгөн мамлекеттердин башчыларынын аталышы, *Ажо* – Улуу Кыргыз дөөлөтүнө гана тиешелүү мамлекет башчысынын титулу, *Хан* – жалпы Борбордук Азия элдеринин мамлекет башчыларынын титулдары, *Президент* – демократиялуу, укуктук жана эгемендүү мамлекеттердин башчысы ж.б.

Тарыхый терминдин келип чыгуусу жана анын маанисинин өзгөрүшү. Мисалы: колония, вандализм. Мындай сөздөрдүн келип чыгыш жана азыркы маанисин айырмалоо.

4. *Окуучулардын чыгармачылык иштери.*

А) Тарыхый билим берүүдө окуучуларга алган билими канчалык эсинде калгандыгын текшерип баалоо үчүн тарыхый дил баян жаздыруу ыңгайлуу болуп саналат.

Дил баян – чыгармачылык менен текст түзүүнүн эң кеңири тараган түрү болуп эсептелет. Жалпысынан дил баяндардын алты түрү бар: баяндоо, аңгеме, отчет, түшүндүрүү, процедура жана сүрөттөө. Алардын ар бири боюнча материалдардын мазмунун өздөштүрүш үчүн окуучуларга эмне талап коюларын аныктаган критерийлер түзүлгөн.

Аңгеме иретиндеги дил баян – Темага туура келген маалыматтарды ачык жана так багытта киргизүү менен окуяларды майда-чүйдөсүнө чейин сүрөттөө. Белгилүү окуялардын хронологиялык тартибин көрсөтүү. Окуяларды сүрөттөөдө сөз байлыктарды колдонуу менен өткөн чакта баяндоо. Айрым бөлүмдөрдү ар башка абзацтарда жайгаштыруу.

Баяндоодо – биринчиден убакытка багыт алуу үчүн айлана-чөйрөдөгү абал менен, каарман менен таанышуу керек. Башкы каарман катышкан окуялардын ирээтүүлүгү талап кылынат. Каармандар кабылган кыйынчылыктар, алардын чечилишин көрсөтүү. Идеяларды бириктирүү үчүн ар түрдүү ыкмаларды, мааниси бар текстти жана өткөн чакты колдонуу.

Түшүндүрмө дил баян – Кайсы бир окуянын “эмнеликтен” же “кантип” болуп жатканы туурасында түшүндүрмө берген ар түрдүү текстти камтыйт. Ал так ырастоодон жана аныктоодон башталат. Предметке байланышкан терминдерди өз ичине камтыйт. Учур чакты пайдалануу менен феномен кантип жана эмне үчүн жүрүп жатканын логикалык ырааттуулукта так түшүндүрүү. Себеп-натыйжаны ачып көрсөтүү.

Отчеттук дил баян – өз ичине илимий отчетторду, тарыхый отчетторду, фактыларга негизделген ар кандай тексттерди камтыйт. Жалпы же классификациялоочу ырастоодон башталат. Мында көркөм тил эмес, фактылар тилин колдонуу сунуш кылынат жана окуяны так, толук сүрөттөө керек. Байланыштыруучу элементтерди жана кыймыл-этиштерди колдонуу.

Процедуралык дил баянда – темага ылайыктуу материалдарды же талаптарды туура тартипте санап чыгуу керек. Учур чакты колдонуу менен предметке байланышкан терминдерди камтыйт.

Сүрөттөө дил баяны – киришүүдөн башталат. Логикалык ырааттуулукта “макул же каршы” аргументтерин, аны бекемдөөчү далилдерди келтирүү. Ар бир жаңы ой абзацтан жазылат.

Б) *Эссе* – окуучулардын окуп-үйрөнгөндөрү жөнүндө ой-жүгүртүүсүн камсыздайт. Эссе сабактын башталышында, ортосунда же аягында берилүүчү тапшырма. Аны аткарууга 4-5 мүнөт бөлгөн оң. Бул чыгармачылык иш окуучуларга өз ийгилиги же проблемалары тууралуу жазуу менен аларды анализдөө мүмкүнчүлүгүн тартуулайт.

Демек, жумушчу дептерин, конспекттерди колдонуу сабактын максатка жетүүсүнө көмөкчү болуп, документтүү материал катары окуучулардын жеке архивинде, жазуу дарек катары калат жана каалаган учурда аны барактоо менен окуучу кийинки турмушунда да колдоно алат деп үмүт кылабыз.

Бир тапшырмадан экинчисине өтүү. Бир тапшырмадан экинчисине өтүүнү туура уюштурса, иш натыйжалуу болот. Айрым мугалимдер муну жалпылоо жана жыйынтыктоо аркылуу жасайт. Бул ыкманы да колдонуп көрүү керек, анткени мындайда: тапшырманы аткаргандан кийин окуучулар мугалим көңүлдө туткан урунттуу учурларга көңүл буруу мүмкүнчүлүгүн алат, эки тапшырманын ортосундагы өткөөл учур жана логикалык байланыш даана көрүнөт.

Бул жерде *жалпылоону ким жасашы керек* – мугалимби же окуучуларбы?

Салттуу сабакта албетте, мугалим. Мугалим өз оюн таңуулабастан, фактыларга таянуу менен нейтралдуу абалда болуусу талап кылынат.

Интерактивдүү методдо (колдонмо дептер менен иштөөдө да) окуучулар жалпыласа туура болот. Бул ыкма оңой да, натыйжалуу да болушу мүмкүн, себеби:

- бүтүндөй класстын жетишүүсүн туура баалай аласыңар;
- негизги концепцияларды бышыктаганга мүмкүндүк пайда болот;
- окуучулар тапшырма аткарууга жакшыраак кунт коюп калат, анткени каалаган учурда классташтары үчүн жыйынтык жасап берүүгө туура келерин билишет.

Окуучулар жасаган тыянак окуу максаттарына төп келиши керек. Бирок силер туура суроолорду берип, кээ бир тапшырмалар боюнча башкаларга салыштырмалуу так жыйынтык чыгарылбай

тургандыгын эске алганыңар оң. Ал эми айрым тапшырмалардын акырында маселе боюнча жөн гана көп түрдүү көз караштар бар экендигин көрөсүңөр.

Тыянак чыгаруу жолдорунун бири – *пикирлер картасын түзүү жана андан соң булардын ичинен позициясы жакындашкандарын табуу.*

5. Сабакта интерактивдүү методдорду колдонуу²⁰

Эскини унутпай, жаңыны колдонуу – педагогиканын өзгөчөлүгү

Салттуу метод менен интерактивдүү методдун айырмасы.

Бүгүнкү күндө сабак өтүүдө салттуу метод менен интерактивдүү методдун айрымасын билүү талап кылынат. Салттуу метод советтик билим берүүдө сакталып калган эң белгилүү жана ыңгайлуу метод. Кыргызстандын жалпы билим берүүчү мектептерин дээрлик көпчүлүгү бүгүнкү күндө салттуу метод менен сабак өтүшөт. Ошондуктан бул эмгекте интерактивдүү метод жөнүндө кенен маалымат берүүнү туура көрдүм. Эң алгач интерактивдүү методго берилген аныктамаларга токтололу:

“Интерактивдүү – (англис тилинен: inter – аралык; act, active, – аракеттенүү) бул окуучунун инсандык жөндөм-шыгына, суроо-талаптарына негизделип, билим берүүнүн майнаптуулугун арттырууга, өркүндөтүүгө жана жаңылоого (инновацияга) багытталган окутууга болгон мамиле, дидактикалык иш-аракеттердин системасы”, ал эми “Интерактивдүүлүк – билим берүү процессинде окуучулардын өз ара жана мугалим менен үзгүлтүксүз пикир алышуусу, биргелешкен иш-аракеттери, белгилүү бир тыянакка келиши”²¹. Демек, “окутуунун интерактивдүү методдору - бул идеяларды түшүнүүгө жана окутуунун максатына жетүүгө жардам берүүчү негизин түзгөн интерактивдүүлүк каражат катары кызмат кылган методдор”²².

²⁰ Бул теманы жазууда Ж.А.Чыманов агайдын “Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы” эмгеги жана USAID «Сапаттуу билим» долбоорунун «Окутуу сапатын жөнгө салуу» аттуу педагогикалык кызматкерлердин кесиптик чеберчилигин жогорулатуу курстарын өткөрүү боюнча усулдук колдонмосу кеңири колдонулду.

²¹ Ж.А.Чыманов. “Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы”. Б.: “Турар” 2009. 440-б

²² АБР. Билим берүүнүн экинчи долбоору. 2007. 90-б.

Интерактивдүү окутуунун эки функциясы бөлүп көрсөтүлөт²³:
биринчиси, салттуу окутуу процессиндегидей эле, сабакта коюлган максат-милдетти ишке ашыруу (чечүү);

экинчиси, коюлган максатка биргелешкен аракетте, бирин-бири колдоо, жардамдашуу аркылуу жетишүү.

Интерактивдүү методдор менен салттуу методдордун айырмасы²⁴:

Салттуу методдор	Интерактивдүү методдор
<p>Окутуунун максаты: мугалим билим берүүгө тийиш.</p> <p>Сабактын мүнөздөмөлөрү:</p> <p>Бөлүнгөн убакыттын көпчүлүгүндө мугалим гана сүйлөйт, активдүү; Окуучулар тынч отурушуп, мугалимге карап, анын сөзүн угшат, пассивдүү;</p> <p>Даяр билимдердин жыйындысын берүү (түшүндүрүү) басымдуу;</p> <p>Пикир алышуу бир беткей (бир тараптуу);</p> <p>Окуучулардын турмуштук тажрыйбасы, жеке пикири мааниге ээ эмес;</p> <p>Окутуунун үстөмдүк кылган формасы – түшүндүрүү;</p> <p>Мугалим гана сүйлөйт, түшүндүрөт, жалпылаштырат, бышыктайт, жыйынтыктайт ж.б.</p> <p>Мугалим айрым окуучулар менен гана иштейт;</p> <p>Окуучунун иш–аракетин индивидуалдуу баалоо, баа коюу өзгөчө мааниге ээ эмес;</p> <p>Сабакта аткарылуучу негизги иш – чаралар:</p> <ul style="list-style-type: none"> – үй тапшырмасын текшерүү, суроо; 	<p>Окутуунун максаты: Окуучу билгичтиктерге жана баалуулуктарга ээ болууга тийиш.</p> <p>Сабактын мүнөздөмөлөрү:</p> <ul style="list-style-type: none"> – Бөлүнгөн убакыттын көпчүлүгүндө окуучулар, студенттер сүйлөшөт, талкуулайт, активдүү; – Окуучулар жандуу, кыймылдуу, көп сүйлөшөт, талашып–тартышышат, тыянак чыгарат; – баалуулуктарга ээ болушат; – Балдардын өз ара жана мугалим менен карым–катнашы күчтүү; – Балдардын турмуштук тажрыйбасы, жеке пикири өзгөчө мааниге ээ. – Окутуунун үстөмдүк кылган формасы–окуучулардын суроого жооп издеши; – Мугалим дискуссия уюштурат, жардам берет, байкап турат; – коллективдүү же топ-топ болуп иштешет; – Баа балдардын ээ болгон баалуулук-тарына, коллективдүү иш–аракетинин натыйжасына карап коюлат.

²³ Ж.А.Чыманов. “Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы”. Б.: “Турар” 2009. 440-б

²⁴ Ж.А.Чыманов. “Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы”. Б.: «Турар» 2009. 440-б.

<ul style="list-style-type: none"> – Жаны материалды түшүндүрүү; – үйгө тапшырма берүү. 	<p>Сабакта аткарылуучу негизги иш-чаралар:</p> <ul style="list-style-type: none"> – Балдардын түшүнүүсүнө оор болгон теориялык маселелер талкууланат; – Мугалим тапшырмаларды аткарууну уюштурат, окуучулардын таанып-билүү иш-мердигин активдештирүүгө түрткү берет; – Балдардын өз пикирлерине таянуу менен тыянак чыгаруусуна шарт түзүлөт.
---	---

Интерактивдүү усулдарды сабак ортосунда, окуучу мугалимдин түшүндүрмөлөрүн анча жакшы кабыл албай калганда пайдалануу ыңгайлуу. Бул усул башка усулдардан өйдө эмес, болгону татаал тапшырманы окуучулардын өзүн катыштыруу менен жөнөкөйлөштүрүп түшүндүрүүгө багытталган. Эң биринчи интерактивдүү методдор чыкканда мектеп администрациясы тарабынан бул усулга карата нааразычылыктар болгон. Себеби, бул усулда окуучу топтордо иштейт, пикирин талкуулайт, бири-бири менен эркин баарлашат. Бул класстагы ызы-чууга алып келет. Сырттан караган кишиге сабак өтүлбөй, окуучулар баш аламан сүйлөшүп, тартипсиздик кылып жаткандай туюлат. Эгерде мугалим бул усулду колдонууну билбесе же классты башкара албай калса бул чындыгында 45 мүнөттүн текке кетүүсүнө алып келет. Салттуу сабактарга көнүп калган мектеп администрациясынын нааразычылыгы бул жерде жөндүү.

Ошондуктан, интерактивдүү усулдарды колдонуудан мурда мугалим: окуучулар менен машыгуусу, сабакка абдан тыкандык менен даярдануусу, убакытты белгилеп, сүйлөй турган сөздөрдү тандап алуусу керек.

Окутуунун интерактивдүү методдорун туура эмес колдонуу төмөндөгүдөй терс натыйжаларга алып келиши мүмкүн:

- кээ бир окуучулардын өз оюн башкаларга таңуулашына жол коюлса анда башка окуучуларда жаңылыш идеялар жана түшүнүктөрдүн калыптанышы;

– класстагы кээ бир тартынчаак балдар өз жөндөмүн көрсөтө албай калышы мүмкүн;

– башка мугалимдер, мектептин жетекчилиги сабактагы процессти түшүнбөй калат;

– классты мугалим башкара албай калат.

Түшүнбөстүктөргө жол бербөө үчүн төмөнкүдөй иш-аракеттерди жүргүзүү сунуш кылынат:

а) *Даярдык көрүү*: ар түрдүү көнүгүүлөрдү аткарып, окуучулар кайсы түшүнүктөрдү бышыктоосу керек экендигине жараша тапшырмаларды тандоо; тапшырманын түзүлүшү, ал тапшырманын класстын деңгээлине ылайык келээр-келбесин аныктоо.

б) *Окуучуларга көрсөтмөлөр*: окуучуларга иштин максатын түшүндүрүү (алар эмнени жана кантип аткарууга аракеттениши керек); иштөө тартибин жана тапшырманы аткарууга бөлүнгөн убакытты белгилөө. Топтун курамын аныктоо: кимдер экиден, үч же төрттөн болуп иштейт.

г) *Топтордун ишин контролдоо*. Эгер окуучулар бир нерсени түшүнбөй жатса, бүтүндөй класска же айрым бир топко башкача багыт берүү керек болушу ыктымал. Топтор тапшырманы түшүнүп, ишке киришсе, мугалим алардын бирине катышуучу катары кошулса болот.

д) *Жыйынтык чыгаруу этабы*. Мугалим топтордон өздөрүнүн тыянагын ачык айтууну жана бардыгы макул болгон жалпы ойлорду белгилөөнү өтүнөт. Класс бардык суроолор боюнча дайыма эле бирдиктүү пикирге келе албашы мүмкүн. Ошондуктан, мугалим – окуучулардан алар эмне үчүн башкача эмес, дал ушундайча ойлонуп жаткандыгын сурап туруусу, жыйынтык чыгарууда аларга багыт берүүсү сунуш кылынат. Ошондой эле мугалим алар чыгарган жыйынтык окуучулардын өздөрүнүн турмушунда кандайча колдонулушу мүмкүн экендиги жөнүндө ойлонууга багыттайт.

Салттуу сабак өтүлгөн класста мугалимдин статусу жогору. Анткени, бул жерде мугалим билим берүүчү позицияда турат. Интерактивдүү методду колдонуп сабак өтүүдө мугалим окутуу процессин башкара билиши керек. Анткени бул методду колдонгондо окутуу окуучулардын өз ара аракеттенүүсүнө жараша жүрөт. Демек, мугалимдин ийгилиги класстагы динамиканы жөнгө сала билгенине, т.а. мугалимдин аз сүйлөшүнө байланыштуу.

Түшүндүрүүнү, баяндап берүүнү азайтып, окуучулардын өздөрүн көбүрөөк сүйлөтүүгө, өз ойлорун тартынбай айтуусуна жетишүү керек. Ошентип, окуучулардын мугалимге көз карандылыгы азаят.

Көптөгөн жылдар бою мугалим класстын борборунда болуп, бул «сүйлөшпөй, мени уккула» деген өктөм бийликти түшүндүргөн. Интерактивдүү методдо мугалим тапшырма берип жатканда гана «мени уккула» зонасында турушу керек. Ал эми талкуу башталганда класстын артына барып же каалагандай топко кошулуп отурган туура болот. Топтогу талкуулар бүтүп, кайрадан бүт класстын көңүлүн буруу үчүн, окуучулардын алдына өтүү сунуш кылынат.

Топтордо талкуу жүрүп жатканда мугалим топтон топко өтүп, алардын ишине көз салышы, улам бир топко барганда алар туш болгон проблеманы чечүүгө жол көрсөтүп туруу менен окуучулардын ашыкча уу-дуусу басаңдатып, алар тапшырманы аткарууга иштиктүү түрдө киришкенин байкоо жүргүзүү керек. Мындай иш-аракеттин натыйжасында, мугалимде:

- кызыктуу пикирлерди угуп, кийин класстын эсине салуу;
- айрым окуучулардын үстөмдүк кылышына жол бербей, башкаларды да тартынбай пикир айтууга шыктандыруу;
- класстагы көп сүйлөбөгөн окуучулардын оюн жакшыраак угуу мүмкүнчүлүгү пайда болот.

Окуучу менен мугалимдин өз ара аракети. Көпчүлүк учурларда берилген суроолорго жалаң мыкты окуучулар жооп беришип, калган окуучулар унчукпай отура беришет. Мындай көңүл коштукка жол берүү – сабак салттуу методдо өтүлдү деген менен барабар. Интерактивдүү методдо бардык окуучу талкууга катышуусу зарыл. Ар бир окуучу өз оюн айтып, суроолорго тартынбай жооп бериши үчүн мугалимдин колдоосуна ишениши зарыл. Бул жерде окуучунун оюн айттыруу үчүн суроо берүү, ага багыт берүү менен барабар. Мисалы, кадимки, салттуу «билесинби?» деген суроонун ордуна «сен кандай деп ойлойсуң?» деген суроо туура болот.

Окуучуларды “сүйлөтүп”, талкууга катыштыруу үчүн мугалим:

- пикир айткан окуучуга дайыма ыраазылык билдирип туруусу;
- эч качан «сен туура эмес айттың» же “жаңылышасың» деген сөздөрдү айтпашы;
- андан көрө «бул пикирге макулсуңарбы?» деп башка

окуучуларга суроо берип, жооп берип жаткан окуучунун өз пикирин далилдөөгө, калган окуучулардын талкууга аралашууга кызыктыруусу, тартуусу керек.

Эгерде бардык окуучулар маселени туура эмес түшүнүп алса, анда мугалим класска өзүнүн көз карашын айтып, фактыларга таянуу менен аларга туура багыт берүүсү сунуш кылынат.

Интерактивдүү методду колдонууда мугалим пассивдүү болгону менен, билим берүүчү катары чоң роль аткарат. Анткени, мугалимдин максаттарынын бири – окуучулардын өз ара аракеттенүүсүн колдоп, мунун сапатын жогорулатуу болот. Буга мугалим:

– аткарылып жаткан тапшырмалардын шарттарын аныктап берүү;

– иштөө тартибин белгилөө;

– айрым идеяларды тактоого көмөктөшүү;

– окуучулардын ортосундагы идеяларды биргелешип иштеп чыгууну жана пикир алмашууну жөнгө салып, ар биринин өз оюн жалпыга угуза айтуу укугун коргоп туруу;

– талкууланып жаткан идеяларды тереңирээк түшүнүүдө окуучуга жардам бере турган суроолорду берүү аркылуу жетише алат.

Класстагы топтордо иштөөнү жөнгө салуу. Окуучулардын топтордо иштөөсүн уюштуруу бир караганда жеңил көрүнгөнү менен топтордогу иш ынтаа коюп башкарылбаса, натыйжа начар болуп калышына шек жок. Мисалы, топтордо иштөө окуучулардын көңүлүн калтырып, класстын тартиби да начарлап кетиши мүмкүн.

Топтордо иштөө процессин уюштуруу боюнча сунуштар:

– Топтун курамын дайым өзгөртүп туруу. Бул ар бир окуучу башка бардык окуучулар менен иштей алуусуна шарт түзөт. Балдар менен кыздардан турган аралаш топтордо иш жакшы жүргөндүгүн эске алгыла.

– Топтордун курамын ар түрдүү ыкмалар менен алмаштырып туруу. Окуучулардын атайын түзүлгөн тизмесин жарыялоо: мында күчтүү жана чабал окуучулар, активдүүлөр жана тартипсиздер тең бөлүштүрүлүшү сунуш кылынат.

– Окуучуларды саноо менен, же жемиштердин, айлардын атын колдонуу менен топторго бөлүү. Мындай ыкмада топторго бөлүнгөн окуучулар, мугалимдин адилет мамилесине ынанышат жана өздөрүнө

ишеним пайда болот. Кийинки топ түзүлгөндө кимдер менен чогуу болорун эч ким билбегендиктен, сабак кызыктуу, көңүлдүү өтөт.

– Топтун ар бир мүчөсү өзүнүн ролун жакшы түшүнүшү керек. Мисалы: «Айбек, сен катчы (докладчы) болосуң, Айпери, сен текст жазасың, а сен, Гүлжигит, 3-бетке карата сүрөт тартасың, сен болсо, Гүлбай, каталарды текшересиң». Окуучулар кээ бир ролдорду тандоосуна да мүмкүнчүлүк түзүү керек. Ошол эле учурда окуучу улам бир ролду ойноп көрүшүнө да көңүл буруу зарыл. Мисалы: «Өткөн жумада Аида докладчы эле, эми Кызжибек болсун».

– Топто иштеп жатканда катчы гана жазып турушу керек. Бардык окуучулар жаза баштаса, анда алар талкууга катышпай, өз идеяларын айтпай калат. Ошондой эле партадан сабакка тиешеси жок, же ашыкча китептерди алып коюп, гана окуу куралын калтырган оң.

– Топтордо эки-экиден болуп иштөө окуучулар үчүн жеңил. Эгерде беш-алтыдан бөлүнүп, алардын иши талаптагыдай уюштурулбаса, кээ бир окуучулар катышып жаткан сыяктуу түр көрсөтүп, иш жүзүндө эч нерсе кылбай отура берген учурлар болот. Ошондуктан, топтордогу иштин жүрүшүн мугалим түздөн-түз байкоо жүргүзүп турушу зарыл.

– Окуучулар топтордо иштөөнү көңүл ачуу же оюн деп ойлоп калбашы керек. Анда көнүгүүлөрдүн баркы болбой, окуучулардын да көз караштарына маани берилбей калат. Топтордо иштөөнү маселе чечүү жолу катары түшүндүргөн туура.

– Топтогу окуучулар же айрым окуучулар тапшырманы баарыдан мурда аткарып коюп, башкаларды күтүп калышы мүмкүн. Алар үчүн мугалим кошумча тапшырмаларды да алдын ала камдап койгону жакшы.

– Кээ бир окуучулар үчүн топто иштөө ыңгайсыздыкты жаратып, кыйыныраак болот. Алар кошулган топто иш жакшы жүрбөй, окуучулар арасында ынтымак болбой калышы мүмкүн. Мындай балдарды адегенде жекече иштеткен туура го. Бирок, ал окуучу өзүн класстан бөлүнүп калгандай сезбеш керек. Ага: эксперт, статист, байкоочунун ж.б. ролун сунуш кылса болот.

– Топторго бөлүнүп иштөөдө сабак салттуу окутуудагыга караганда кыйла уу-дуу менен өтөт. Класста талкуунун гана уудуусу болушуна жетишкиле!

– Окуучулардын маселени талкуулап бүткөндүгүн аныктоонун эң жакшы жолу - топторду аралаганда эмне талкууланып жатканын тыңшай жүрүү.

– Топтун атынан презентацияга чыккан окуучу өзүнүн жеке пикирин эмес, жалпы топтун көз карашын айткандай болсун. Презентацияга чыккан топ, “мени уккула” зонасында тургандыктан класс аларды кунт коюп угушат.

Класстагы жалпы талкууну жүргүзүү боюнча айрым сунуштар:

– Алгач жоопту жеке окуучудан сурап, андан соң башка пикирлер барбы деп сурагыла.

– Класста кээ бир окуучулар үстөмдүк кылбай тургандыгына көзүнөр жетсин.

– Балдардын айткан пикирлерин доскага жазып туруу (Ал пикирлер провокациялык мүнөздө болбосун). Бул жалпылоо жана тыянак чыгаруу көндүмдөрүн өнүктүрүүгө жакшы мүмкүндүк түзөт.

– Балдар суроону түшүнбөй калса, же темадан четтеп баратышса, же бул талкуу алар үчүн өтө кызыктуу деп эсептебесенер талкууну дароо токтоткула.

– Пикир айтуу кезегин бекем сактагыла. Эч качан сүйлөп жаткан окуучунун сөзүн башкасы бөлбөсүн. Бул жерде көзөмөл жүргүзүүнүн адаттагы ыкмасы: “ким сүйлөгүсү келсе, колун көтөрөт” колдонуу мүмкүн.

– Дайым эле талкуунун чордонунда боло бербегиле. Окуучулар класска жалпы тыянак оюн айтканга чейин өздөрү баарын талкуулап чыгышы маанилүү.

– Класста өзүнөрдүн милдетинерди активдүү бир окуучуга тапшырып, байкоочу гана болуп жүрүшүнөр мүмкүн.

Бирок, интерактивдүү методду колдонумуш болуп класстан чыгып, жеке өз жумушуңарды аткарып жүргөндөн баш тарткыла (!). Столуңарга отуруп албай, активдүү болушуңар зарыл.

Негизги басымды идеяга жасоо: позиция – себеп – мисал – тыянак усулун колдонуу балдардын талкууга катыша билүүсүн өнүктүрүү үчүн эң мыкты ыкма болушу мүмкүн. Пикирлерин айтып жатканда балдардын төмөндөгүдөй ырааттуулукту сактоону өтүнгүлө. Мисалы:

– *Позиция:* Окуучу өз позициясын билдирет: «Мамлекетте мамлекеттин чек арасын жана тынчтыгын коргогон куралдуу күчтөрдүн болушуна кошуламын».

– *Себен:* Окуучу эмне үчүн башка пикирде эмес, дал ушул пикирде экендигинин себебин айтат: «Анкени, сырткы кандайдыр бир куралдуу коркунучтарды жоюп, ички тартипсиздиктерди жөнгө алуу үчүн Куралдуу күчтөр сөзсүз керек».

– *Мисал:* Окуучу мисал келтирет: «1990-жылы, июнь айындагы Ош шаарындагы тынчтыкты сактоонун жана 1999-жылы мамлекетибиздин Баткен жергесине кирүүгө умтулган террористтердин мизин кайтарууда Улуттук Куралдуу күчтөрүбүз каармандык көрсөттү, жерибиздин-элибиздин тынчтыгын сактап калды».

– *Тыянак:* Окуучу өз аргументтерин жалпылаштырат: «Мына ошондуктан Кыргыз Республикасында мамлекеттин чек арасын жана тынчтыгын коргогон Куралдуу күчтөрдүн болуусу керек».

Мындай ыкма балдардын инсандарга эмес, идеяларга көңүл бургандай кылып өз пикирлерин айтышына багыт берет. Интерактивдүү методду туура колдонуу – окутуу процессинин натыйжалуулугун арттырып эле калбастан, заманбап коомго ыңгайлашкан культурологиялык-компетенттүү инсанды тарбиялап чыгарууда өз предметин мыкты билген, компетенттүү мугалимдин орчундуу орду, салымы бар экендигин шарттайт.

6. Көрсөтмө куралдарды колдонуу

Бекбоев И.Б.: «...баланын жан-дүйнөсүнө көбүрөөк диалог, иллюстрация, кызыктуу тапшырмалар, өзүн-өзү текшерүүнүн кызыктыруучу каражаттары төп келет»

Окутуу методдоруна негиз кылып алынган билим булактарынын ичинде мугалимдин жандуу сөзү - кеп негизги ролду аткарат. Мугалимдин сөзү окуучулардын көз алдында тарыхый жана азыркы социалдык жашоо - көрүнүшүн, эл эмгегинин кудуретин кишилердин айкын образдарын көз алдына келтирип, билим жана тажрыйба булагы болушу менен бирге, өтө чоң тарбиялоочу күчкө ээ.

Жандуу кеп окуучунун мээсине тез жетип барат, тарыхый окуялардын мыйзамдарын түшүнүүнү жеңилдетет. Мугалим кебиндеги маани интонация, далилдердин жандуу, ишеничтүү

болушу окуучулардын аң-сезимине күчтүү таасир көрсөтөт, аларды ойлоого үйрөтөт, белгилүү чечимдерге алып келет, тарыхый жараянды, окуучуларга тарыхый материалдарды талдоо менен анализдеп туура түшүнүүгө, билим алуудагы башка булактар, көрсөтмө куралдар жана тексттердин мазмунун түшүнүш, алар үстүндө ой-жүгүртүүгө да жардам берет.

Мугалим сабак учурунда, окуу материалдарын оозеки баян кылуу менен чектелбестен, ар түрдүү көрсөтмө куралдардан да пайдаланат. Анткени, окуучунун *«эсинде көрсөтмөлүү жана эмоциялык материалдар сакталат. Мугалимдин аңгемеси, окуу китебиндеги текст менен байланышкан сүрөт, диафильм, музей экспонаттары, тарыхый окуяга катышуучулар менен жолугушуу, эстелик жайларына баруу жакшы таасир калтырып, активдүү кабыл алууга жана эстен калууга шарт түзөт»*²⁵.

Кошумча материалдар – бул окуучулардын окуу сабагын кыйла натыйжалуу өздөштүрүшү, терең билим алышы, билгичтик, көндүмдөрүн өнүктүрүшү жана аларды иш жүзүндө колдоно билүү жөндөмүн өстүрүү максатында, мотивацияны, сабакка кызыгууну жогорулатуу, интеллект жөндөмүн өнүктүрүү үчүн негизги материалдар менен катар эле пайдаланылуучу ар кандай каражаттар.

Окуучуларда элестөөлөр жана түшүнүктөр үйрөнүлүп жаткан көрүнүштү же сүрөттү түздөн-түз кабылдоонун негизинде калыптанган окутуу көрсөтмөлүү окутуу деп аталат. Окутуунун бул түрү тарых сабагында өзгөчө роль ойнойт. Тарыхый окуялар кайталангыс. Ошондуктан түрдүү көрсөтмө куралдар тарыхый билимдин маанилүү булагы болуп калат. Ар бир сабак үчүн тандалган көрсөтмө куралдын мазмуну, идеалдуулугу, илимий негизде тартылгандыгы талапка жооп берүүсү керек.

Алар окуучунун сезимдик, ошондой эле, ой жүгүртүү чөйрөсүн камтып, бир катар функцияларды аткарат:

– тарыхый фактыларды конкреттештирип, окуучулардын элестөөлөрүндө өткөндү модернизациялоону четтетет;

– көрсөтмөлүүлүк тарыхый көрүнүштөрдүн маңызын ачып берүү, негизги тарыхый түшүнүктөрдү жана мыйзам ченемдүүлүктөрдү калыптандыруу үчүн таяныч катары кызмат кылып, окуучулардын аларды терең өздөштүрүүсүн камсыз кылат;

²⁵ Методика начального обучения истории. Под ред. М.С.Васильевой. М., 1964.г. 101-б.

– көрсөтмөлүү окутуу байкагычтыкты, элестөөнү, эске тутууну ж.б. өнүктүрөт.

Окутууда көп түрдүү көрсөтмөлүү каражаттар колдонулат. *Көрсөтмө куралдар өзүнүн мазмуну, тарыхый образдардын мүнөзү, аларды даярдоо техникасы жана пайдалануу усулдарына карап төмөнкүлөргө бөлүнөт:*

- Көркөм-сүрөт.
- Шарттуу-графикалык.
- Предметтик.
- Технологиялык каражаттар.

Жогорудагы үчөөсү азыркы окутуу процессинде колдонулуп, алардын ар бири окутуу процессин оптималдаштырат.

1. Көркөм-сүрөт көрсөтмөлөрү. Көркөм - сүрөт көрсөтмөлөрү тарыхты окуп үйрөнүүдө аябай чоң ролду ойнойт. Байыркыдан калган документтер - окуучулардын тарыхый мезгилди объективдүү кабыл алуусуна жардам берсе, документалдуу фотосүрөттөр, эмгек куралдары жана маданий эстеликтердин сүрөттөрү окуяны локалдык мезгилдештирүү менен түшүнүүсүн камсыздайт.

Көркөм - сүрөт көрсөтмөлөрү төмөнкүдөй болуп бөлүнөт:

1. *Иллюстрация.* Көрсөтмө куралдардын ичинен иллюстрациялар окуу китептериндеги тексттин мазмунунун негизги составдык бөлүгүн түзөт.

Иллюстратив материалдар төмөнкү түрлөргө бөлүнөт:

А) *Байыркы буюм эстеликтердин сүрөттөрү:* айрым булактар же алардын бөлүктөрү, тиричилик буюмдары, согуш куралдары, эмгек куралдары, архитектура эстеликтери жана сүрөттөр. Алардын ичинде буюм жана архитектура эстеликтеринин сүрөттөрү негизги орунду ээлейт. Бул группага кирген иллюстрациялар түрдүү болуп, окуучуларды эстетикалык духта тарбиялоо жана аларга эмоцияналдуу таасир көрсөтүүнүн негизги куралы болуп кызмат кылат.

Б) *Көркөм сүрөттөр - эң баалуу документтүү материал.* Адам акыл-эсин тааныгандан баштап эле айлана-чөйрөнү сүрөттөөгө умтулуп келген. Көркөм сүрөттү көрүү менен окуучу, адамзат өзүнүн өнүгүү тарыхында канчалык деңгээлде, кандайча өзгөргөнүн даана байкай алат. Сүрөткерлердин турмуштан алып жараткан чыгармаларын мындайча бөлүүгө болот:

– Байыркы аска бетиндеги сүрөттөр. Жергебиздеги байыркы сүрөтчүлөр тарабынан калтырылган аска бетиндеги сүрөттөр - жаратылыш тарабынан сакталган канча кылымдык тарыхы бар баалуу эстеликтер болуп саналат.

– Тарыхый инсандардын портреттери. Тарыхый инсандардын портреттерин сабактарда пайдалануу менен алардын кыргыз эли үчүн жасаган иштерин, окуяларын, иш аракеттерин, учкул сөздөрүн пайдалануунун тарбиялык мааниси зор.

– Тарыхый окуялардын сүрөттөлүшү. Мугалим баланын көңүлүн сүрөттөгү конкреттүү, көркөмдүү бөлүктөргө буруу менен кыйын түшүнүктөрдү жөнөкөй жана так сөздөргө айлантып, комментарий же эпитет колдонсо, окуучунун аңгеме түзүүсү үчүн жакшы шарт түзөт.

В) *Карикатуралар* – кайсы бир окуяга же тарыхый инсандын мүнөзүнө, жасаган ишине карата курч сын менен тартылган сүрөт.

2. *Документтүү материалдар* – тарыхтагы окуялардын күбөлөрү. Кыргызстандын тарыхындагы документтүү материалдарды төмөнкүдөй бөлүүгө болот.

– Таш эстеликтер – балбал таштардын беттерине жазылган сөздөр;

– Маанилүү саясий документтер – мамлекеттер аралык түзүлгөн келишимдер, токтомдор ж.б.;

– Летописктер – өткөн доордо жашаган авторлордун тарыхый окуялар боюнча жазып кеткен адабий чыгармалары;

– Тарыхый беллетиристикалар – тарыхый роман, повесттер болуп эсептелет жана тарыхый булакка кирбейт. Ошентсе да аларды окуу менен окуучулар тарыхты адабий жактан түшүнүүгө мүмкүнчүлүк алышат.

Көркөм - сүрөт көрсөтмөлөрү тарыхты окуп үйрөнүүдө аябай чоң ролду ойнойт. Байыркыдан калган документтер, документалдуу фотосүрөттөр жана документалдуу фильмдер, эмгек куралдары жана маданий эстеликтердин сүрөттөрү.

Ошондой эле көркөм сүрөт көрсөтмөлөрү:

– Жаңы материалды жакшы өздөштүрүү үчүн бар билимин ишке салуу жолу жана киришүү бөлүмү боюнча аңгемелер өткөзүү үчүн көрсөтмөлүү материал кызматын өтөйт;

– тарыхый окуянын жеңил кабыл алуусу, үйрөтүп жаткан материалды конкреттүү жана түшүнүктүү болушун камсыздайт;

– окутуучунун кебинин эмоциялуулугун жана нравалык таасирин күчөтөт, үйрөнүп жаткан материалдын таасирин ашырат;

– сабакта көрсөтмө куралдын мазмуну тарыхый материалды талдоо жана жалпылоочу объекти болуп кызмат кылат, окуучуларды конкреттүү образдардан тарыхый окуяларды, алардын таасирин, жана мыйзамдарын түшүнүп алууга жардам берет.

2. Шарттуу-графикалык көрсөтмө куралдары. Шарттуу-графикалык көрсөтмө куралдары – тарыхый билим берүүдө негизги орунда турат жана алардын орду алмаштыргыс.

Шарттуу-графикалык көрсөтмөлүүлүктүн түрлөрү:

1. *Тарыхый карталар,*

2. *Графикалык чиймелер.*

1. *Тарыхый карта - мезгил жана мейкиндикте өткөн локалдык окуялардын, дал ушул мейкиндиктин жана тарыхый жараяндын чагылышы болуп саналат*²⁶. Тарыхый карта мейкиндикте тарыхый мезгилде географиялык негизги курулган графикалык шарттуу сүрөттөмө. Тарыхый карта тарыхты окуп-үйрөнүүдө окуу китебинен кийинки маанилүү колдонмо.

Тарыхый картадагы сүрөттөр объектилердин мейкиндикте жайгашуусун алуу менен белгилүү масштабдагы тегиздикте, карталардагы тарыхый окуялар жана көрүнүштөр максатка ылайык тандалып алынып, алардын жайгашуусу, айкалышуусу жана байланыштары шарттуу мааниде берилет. Ал белгилүү деңгээлде окуя болуп өткөн географиялык чөйрөнү жана тарыхый кырдаалды чагылдырат.

Тарыхый карта менен географиялык картанын айырмасы чоң. Эгер окуучулар физикалык-географиялык картадан көк түс - океан, көл, дарыя; ал эми жашыл түс – жер экендигин үйрөнүшсө, тарыхый картада бул түстөр таптакыр башка маанини: элдердин көчүүсүн, мамлекеттердин чек араларын түшүндүрөрүнө күбө болушат. Тарыхый карта – тарыхта болуп өткөн окуяларды, мамлекеттерди, уруулар жашаган аймактарды, тарыхый эстеликтердин жайгашкан жерлерин көрсөтөт. Мисалы, тарыхый картадагы кайчылашкан эки кылычтын сүрөтү согуш болуп өткөн жерди, кайчылашкан эки

²⁶ Бул подтема Зулдеев. Б.Б. агайдын «Тарыхый карта окутуунун шарттуу-көрсөтмөлүү каражаты катары» илимий-макаласынын жардамында жазылды.

найзанын сүрөтү армиянын жана аскер башчысынын ставкасын, чиркешкен төөлөр соода жолун ж.б. түшүндүрөт.

Окутуунун шарттуу көрсөтмөлүү каражаты катары тарыхый картанын функциялары:

- Мейкиндик-мезгилдик локалдаштыруу жана тарыхый окуяларды конкреттештирүү;
- Тарыхый окуяларды, кыймылды тарыхый процессти көрүүгө жардам берген шарттуу белгилердин жардамы менен жандандыруу;
- Окуучуларда жалпы окуу ыктарын жана көндүмдөрүн калыптандыруу.

Тарыхый карталар төмөндөгүдөй бөлүнөт:

1. Камтыган территориясы боюнча (дүйнөлүк, материктик, мамлекеттердин картасы);
2. Мазмуну боюнча (обзордук, жалпы жана тематикалык);
3. Масштабы боюнча (ири, орто, майда масштабдуу).

Ушуга байланыштуу окутуу практикасында *тарыхый карталарды үч түргө бөлүшөт:*

1. Жалпы–карталар өлкөдөгү же өлкөлөрдүн тобундагы тарыхый окуяларды, алардын турган жерин, тарыхый өнүгүүнүн белгилүү мезгилиндеги абалын чагылдырат.

2. Обзордук–карталарда мектептик программалардын жана мамлекеттик стандарттардын бөлүмдөрүндө каралган, белгилүү аймактагы жана мезгилдеги бардык негизги окуялар жана көрүнүштөр чагылдырылат.

3. Тематикалык–карталар окуу темасындагы окуяларды жана көрүнүштөрдү конкреттештирет жана тагыраак ачып берет.

Жогорку класстарда карта тарыхый билимдердин булагы катары колдонулат, ошондуктан бир кыйла маалыматтар терең, аналитикалык мүнөздө чыгат. Жаштын өзгөрүшүнө жараша аналитикалык ой-жүгүртүү өнүгөт.

Бул карталардан тышкары мугалим карталардын төмөнкү түрлөрүн колдоно алат.

Тарыхый дубал карта – өлчөмү чоң болуп, көрсөтмө курал катары колдонулат. Алар салыштырмалуу кеңири мейкиндикти сүрөттөп, кыйла узак мезгилдеги жана тарыхый процесстердин түрдүү аспектилерин тууралуу маалыматтарды камтыйт.

Тарыхый атластагы карта – бул хронологиялык принципте жайгашкан, обзордук, ошондой эле деталдаштырылган карталар-

дын же кесинди карталардын жыйнагы. Дубал карталардан айырмаланып, атластар мектептен, окуу процессинен тышкары да колдонулат.

Окуу китебиндеги карталар, атластагы карталардан айырмаланып, окуу китебиндеги текстке жана башка элементтерге кошумча болуп саналат. Ошондуктан ал анча көп эмес маалыматты камтыйт жана текстти көркөмдөөгө багытталган.

Карта-диопазивдер – диапозитивдердин сериясында да, өзүнчө да болот. Аларды экранда же дубалда проекциялоо дубал картасын алмаштырышы мүмкүн.

Пленкадагы карталар – бул тарых сабагы үчүн транспоранттар. Эгерде пленкада карта түшүрүлүп, экранга проекцияланса, ал дубал картасын алмаштыра алат.

Физикалык карта – тарыхый карта эмес, ошондой болсо да бүгүнкү күндө ал тарыхты окутууда, колдо жок колдонмолорду “алмаштыруучу” катары колдонулууда.

Мезгилдүү басылмалардагы жана телеэкрандагы карталар, дээрлик дайыма, актуалдуу окуя менен байланышкан. Мындай карталар массалык окурманга же көрүүчүгө арналган, алар абдан көрсөтмөлүү жана маалыматтардан бир аз гана көлөмүн, өзгөчө олуттууларын гана камтыйт.

2. *Шарттуу-графикалык көрсөтмөлүүлүктүн экинчи түрү жалпысынан графикалык чиймелер деп аталды.* Ага: схема, таблица, диаграмма, ж.б. кошсо болот.

Мындан мурдараак мугалимдер графикалык чиймелерди маалыматты жеткирүү, окуяны салыштыруу, анализдөө үчүн атайын даярдап колдонуп жүрүшкөн болсо, азыркы интерактивдүү усулдардын натыйжасында окуучулар өздөрү бул чиймелерди колдонуп калышты. Ошондуктан графикалык чиймелерди азыркы күндө көрсөтмө курал эмес, окутуунун усулдары деп атасак болот.

Схема түзүү окуучуларга билимди кабылдоону жеңилдетет. Бир эле мезгилде окуучулар менен таблицаларды толтуруу жакшы натыйжа берет. Схема түзүүнү балдарга үйгө тапшырма катары берсе, бул окутуу процессин бир кыйла оптималдаштырат жана материалды өздөштүрүү даражасын жогорулатат. Анын түрлөрү класстер, күн желеси, концептуалдык карта ж.б.

Таблицаларды мугалим тарабынан даяр түзүлгөн – маалыматтык же окуучулар тарабынан толтурулган чыгармачылык деп бөлсө болот.

Тексттин кыскалыгы жана таасирдүүлүгү таблицанын артыкчылыгы болуп саналат.

Мугалимдер колдонуучу таблицалардын түрлөрү:

а) Белгилүү бир окуяларды жана көрүнүштөрдү салыштырууга, кыйла даана жана так мүнөздөмө берүүгө жардам берген - тарыхый таблицалар.

б) Тарыхый фактыларды белгилүү бир тизмекке коюуга жардам берген - хронологиялык таблицалар.

в) Бир эле мезгилде түрдүү өлкөлөрдө болгон тарыхый фактыларды, окуяларды кароого мүмкүнчүлүк берген - синхрондук таблицалар.

3. Предметтик көргөзмөлөр. Кыргызстан тарыхы предметинин өзгөчөлүгү: Кыргызстандын көп кылымдык тарыхын, кыргыздардын жашоо-шартын, маданиятын түшүнүү үчүн дал ушул предметтик көрсөтмө куралдар колдонулат.

Билим берүүдө экскурсия маанилүү орунду ээлейт. Көбүнчө экскурсия жылда бир жолу уюштурулса да окуучулардын ой-жүгүртүү, кабыл алуу жөндөмдүүлүктөрүн өстүрүүгө жардам берет. Аларды төмөнкүдөй түрлөргө ажыратабыз:

а) *Окуу экскурсиясы.* Мында окуу программасына карата тарыхый материалдардын көрсөтмө куралдар менен сабактын өзгөчө түрүн уюштуруу. Көрсөтмө куралдарды тандоо жана алардан пайдаланууда окуучулардын жашы, билими жана тажрыйбалары өсүп барган сайын алардын предмет жана сүрөт көргөзмө куралдарга кызыгышы жогорулап барат. Бирок алардын санын өтө көбөйтүп жиберүүгө мүмкүн эмес. Себеби мугалим жана окуучулар ушул куралдар менен убара болуп, сабактын материалдарын өздөштүрүүгө жолтоо болот.

б) *Программадан тышкары экскурсия.* Мында окулуучу материалдар менен байланышы бар жалпы билим берүүчүлүк жана тарбиялык мааниге ээ болгон экскурсиялар көздө тутулат. Анткени, тарых мугалими байыркы адамдардын, улуу инсандардын тарыхын жана жашоосун өзүн көрсөтүп бере албайт, ал сүйлөп гана түшүндүрүшү мүмкүн. Ал эми музейлерге экскурсия жасоо менен окуучуларга алар колдонгон курал-жарактар, идиш аяк буюмдары же жашаган жерлери ж.б. көрсөтүүсү мүмкүн. Музейлердин өсүп келе жаткан муундарды маданий-тарыхый дөөлөттөргө каныктыруу,

маданий-тарыхый процесстерди жана алардын күнүмдүк турмуш менен байланышын чыгармачылыкка салып, ой жүгүртө билүүгө тарбиялоодо мааниси чоң. Жаштар мындай буюмдарга өтө кызыгуу менен карашат. Ошондуктан мектептерде, жогорку жана орто окуу жайларында байыркы буюмдарды топтоого жана жыйноого өтө көп маани берилүүгө тийиш.

в) *Тарыхый окуялар өткөн жерлерге экскурсиялар.* Ар бир аймакта уламыштарга байланыштуу тарыхый жерлер, кызыктуу жаратылыш эстеликтери бар. Ушундай жерлерге экскурсия уюштуруу менен окуучуларды табияттын койнунда, ден-соолугуна пайдалуу эс алуусуна да шарт түзүү мүмкүн.

г) *Тарыхый эстеликтер, айкелдер боюнча экскурсиялар.* Тарыхыбызда тарыхый эстеликтер болгон жерлерге экскурсия жасоо менен окуучуларда сыймыктанууну, патриоттук сезимде жакшы таасир калтырат. Кыргызстандын бардык аймактарында тарыхый жерлер жок. Тарыхыбыздагы орто кылымдык курулуштар жайгашкан жерлерге экскурсия уюштурууга бардык мектептердин мүмкүнчүлүгү жетпейт. Ошентсе да окуучуларды жергиликтүү тарыхый айкелдер менен тааныштыруу, маалыматка ээ кылуу сунуш кылынат.

4. Техникалык каражаттар колдонулган көрсөтмө куралдар²⁷.

Окутуунун техникалык каражаттарына – компьютер, проектор ж.б. негизинде түзүлгөн слайддар, тарыхый документалдуу фильмдер кирет. Мындай экранда көрсөтүлгөн окуянын мазмунун окуучулар диктор же мугалимдин жандуу сөзүнүн жардамы менен түшүнүшөт.

Салттуу маалымат технологияларынын көп артыкчылыктарын өзүнө айкалыштырган компьютердик технологиялар тарыхты окутуу процессин кыйла оптималдаштырууга мүмкүнчүлүк берет. Ал кызыктуу, эмоцияга толгон, динамикалуу жана көрсөтмөлүү сабак болуп, массалык окутуунун шартында компьютердик технология окуу процессин индивидуалдаштырууга жана дифференциялаштырууга; анын чыгармачылык мүнөзүн жүзөгө ашырууга, окуу ишмердигине ийкемдүү башкарууну уюштурууга, окутууну интенсивдештирүүгө жана активдештирүүгө жөндөмдүү²⁸.

²⁷ Бул подтема жазууда п.и.к., доцент Иманкулов М.К. лекциялары колдонулду

²⁸ Егорова Т. О. Тенденции развития системы компьютеризации обучения в общеобразовательной школе: Автореф. дисс. Новгород, 1997. С. 9.

Мындан тышкары, компьютердик технологиялар тарыхты окуп үйрөнүүнү жаңы сапаттык деңгээлге көтөрүүгө мүмкүнчүлүк берет. Ал маалыматты окуучу үчүн ыңгайлуу формада — графика, таблица, диаграмма, экрандык сүрөттөр ж.б. түрүндө, ошондой эле тарыхый фактыларды статистикалык баалоо жана кандайдыр бир параметрлер боюнча, түрдүү объектилерге салыштыруу формасында бере алат.

Тарыхта маалыматтык коштоо функциясын аткарып, компьютер окуучулардын предмет боюнча репродуктивдик, ошондой эле, логикалык (системалаштыруу жана классификациялоо, анализ жана синтез) жана рефлексивдик (статистикалык маалыматтарды кайра иштеп чыгуу, маалыматтарды топтоо, тартипке салуу жана анализдөө) ыктарга ээ болуу процессин бир кыйла жеңилдетет. Компьютер тарыхый процесстердин моделдерин түзүү үчүн кеңири мүмкүнчүлүктөрдү ачып берет²⁹.

Компьютердик слайддарды колдонуу төмөнкүлөрдү жасоого:

- изилденип жаткан тарыхый процесстин материалдарын реконструкциялоого, тактоого;
- изилденип жаткан мезгилге, тарыхый маалыматтарга динамикалык анализ жүргүзүүгө;
- айрым саясий окуялардын маңызын жана маанисин терең түшүнүүгө;
- экономикалык жана саясий мүнөздөгү окуяларды мүнөздөөгө мүмкүнчүлүк берет.

Дидактиканын негизги принциптерин жүзөгө ашырууда компьютердик технология окутууга жаңы мыйзам ченемдүүлүктөрдү киргизет³⁰.

Биринчиден, окутууда компьютердик технологияны колдонуу ыкмалары жаштык, физиологиялык жана акыл-эстик мүмкүнчүлүктөрү менен аныкталууга тийиш.

Экинчиден, окутууда техникалык каражаттарды колдонуу маалымат берүүнүн визуалдык жана үндүк формалары, анын көрсөтмөлүүлүгүн жана таасирдүүлүгүн кыйла жогорулатат жана окуу предметтеринин, ошонун ичинде, тарыхты окуп үйрөнүүнү кызыктуу, жеткиликтүү болушуна мүмкүнчүлүк берет.

²⁹ Зубов А. В., Лихтарович А. А. ЭВМ анализирует текст: Книга для учителя. Минск: Нар. асвета, 1989.

³⁰ Стариченко Б.Е. Оптимизация школьного образовательного процесса средствами информационных технологий: Автореф. дисс. докт. Пед. наук. Екатеринбург, 1999.

Окуучулардын таанып билүү ишмердигине таасир берүүдөгү окуу техникасынын артыкчылыктары:

- окуучуларды зарыл элестөөлөр менен байытуу;
- үйрөнүлүп жаткан көрүнүштөрдүн маңызын кыйла ийгиликтүү ачып берүү;
- окуучулардын таанып билүү активдүүлүгүн жана өз алдынчалыгын өнүктүрүү;
- окууга жана конкреттүү предметке жакшы мамилени жана кызыгууну калыптандыруу;
- окуу эмгегинин маданиятын жогорулатуу³¹.

Техникалык каражаттарды колдонуп сабак өтүү, окуучулардын сабакка маанайын арттырып, аны кызыктуу иштөөгө түртөт. Техникалык каражаттардын жардамы менен таанып билүү процессин эркин жана сабаттуу башкара алган мугалимдин профессионалдык жана инсандык рейтингин өсөт.

Эгерде слайд программалык материалды толук жана көркөм чагылдырса, мугалимдин түшүндүрүүсүнүн өзөгү жана негизги маалымат булагы болуп, сабакты түшүндүрүүдө башкы ролду ойношу керек.

Бүтүндөй сабакты слайд аркылуу өтүү үчүн, төмөнкүдөй этаптар сунуш кылынат:

- Сабактын темасын мугалим жарыялайт;
- Берилген суроону окуучулар талкуулашат;
- Мугалим сабактын планы менен окуучуларды тааныштырат;
- Карталар жайгаштырылган слайддарды мугалим өзү түшүндүрөт;
- Сүрөттөрдү окуучулар талкуулашат;
- Ар бир сүрөт талкууланып бүткөндөн кийин текст көрсөтүлөт;
- Текстти окуучулар кезек менен окушат да кыскача талкуу жүргүзүшөт;
- Мугалим жалпы темага комментарий берет;
- Окуучулар алган билимдерин жыйынтыктоо үчүн дил баян же эссе жазышат;
- Окуучулардын чыгармачылык эмгеги текшерилип, бааланат.

³¹ Лебедева И. В. Дидактический видеокомплекс как средство совершенствования общедидактической подготовки будущего учителя: Авто-реф. дисс. к.п.н. Н. Новгород, 1995.

Ошентип, слайддарды колдонуу окуучуларга бөлүктөр, темалар боюнча материалдарды эстөөгө жардам берип, предмет боюнча кошумча материалдар менен таанышуугу шарт түзүлөт.

Слайддардын дагы бир өзгөчөлүгү андагы материалдардын көптүгүндө, көрсөтмө куралдардын бардык түрлөрүн камтыгандыгында. Анда, карта, көркөм сүрөт, портреттер ж.б. болушу мүмкүн. Слайд менен сабак өтүүдө мугалим план түзбөйт, сабакка даярданбайт дегендик эмес. Ар бир слайдка кандай суроолорду коюу, план түзүү менен мугалим слайдды эпизоддорго бөлүп, иштөөнү эске алуусу керек. Слайдка карата дил баян, эссе жазуу чыгармачыл тапшырмалардын бири болуп саналат. Дил баян жазуу окуучуларга тарыхый ишмерлерге жана окуяларга карата мамилесин аныктап, алардын ой-сезимдерин ойготуп, өткөн менен аралашып, келечек тууралуу ойлоого мүмкүнчүлүк берет.

Ошентип көрсөтмөлүү методдору:

- Тарыхый билимдердин негизги булагы болуп кызмат кылат;
- Окуучунун ойлоо, анализдөө жөндөмдүүлүгүн өстүрөт;
- Окуу материалдарын үйрөнүүгө кызыгуусун ашырат;
- Окуу материалдарынын таалим-тарбия милдеттерин ийгиликтүү ишке ашырууга;
- Мугалимдин баяндарын конкреттүү, образдуу жана эмоционалдуу болуусуна;
- Билимдин конкреттүү, терең жана бышык болуусуна жардам берет;
- Мугалимдин баянын жана анын сабакта колдонулган методдорун окуучулардын түшүнүүсүн жеңилдештирет.

Көрсөтмө куралдар менен иштөөдө окуучулар төмөнкүдөй компетенттүүлүктөргө жетишүүсү күтүлөт:

- көрсөтмө куралдарды колдонуу менен алардагы маалыматтардын азыркы турмушка канчалык керектигин андап түшүнүшөт, маанисин айтып бере алышат;
- өткөндөгү окуялардын же адамдардын өнүгүүсүнүн жөнөкөй фактыларын келтире алышат;
- адамзат өзүнүн жашоо-турмушун эмне үчүн жана кандай жолдор менен сактоого умтулгандыгын түшүнүп, түшүндүрүп бере алышат;
- тарыхый булактарды, терминдерди атоо менен конкреттүү

темаларды үйрөнүп жаткан инсан аны кандай колдоно алаарын билишет;

– өткөн тарыхый окуялар коомдун азыркысына жана келечегине кандай таасир бере алуусун;

– тарыхый мурас жана тарыхый фактылар кандай оң жана терс таасир көрсөтүүсүн түшүнүшөт.

Кыргызстан тарыхын окутууда көрсөтмө куралдардын орду, мааниси баалуу экендигин тастыктоо менен анык тарыхый карталардын, жетиштүү деңгээлдеги документтердин, даяр плакаттардын жоктугуна карабастан мыкты сабактарды өтүп жатканыңарга жана өзүнөр демилге көтөрүп, мындай көрсөтмө куралдарды таап, жасап колдонуп жатканыңарга чоң ыраазычылык билдиребиз. Албетте, мамлекет жакынкы күндөрдө Кыргызстан тарыхына көңүл бурат жана мектептерди жетиштүү жана кызыктуу көрсөтмө куралдар менен жабдыт деп үмүт кылабыз.

7. Суроо берүүнүн ыкмалары

Р.Бах: «Туура коюлган суроо – жооптун жарымын бергенге тете»

Бул теманы баштоодо “Суроо белгисинин көрүнүшү эмне үчүн кайырмакка окшош?” деген суроого жооп издөөгө аракет кылып көрөлү. Жашоо – көптөгөн көйгөйлөргө кездешүү, аларды чечүү – акыл-ой жактан өсүү. Адам үн чыгарып сүйлөшө баштагандан баштап биргеликте аңчылык кылууда, азык табууда балким алгач бири-бирине суроо берүү менен сүйлөшө баштагандыр.

Суроо – көйгөйдү көрүүгө, аны аныктоого шарт түзгөн, натыйжада адамдардын ой жүгүртүүсү өнүгүп, баарлашуусу кеңейген жана коомдо тажрыйба алмашуу жүргөн. Ошентип, ар бир суроону берүү кайырмак таштоо болсо, ага жооп алуу балык тутууга тете деп түшүнсөк болот.

Жакшы суроо берүү, жакшы жооп берүүдөн татаал. Азыркы сабактын 50% төмөнкү деңгээлдеги суроолор берилет. Анткени, биз сабакта суроого анчалык көңүл бөлбөйбүз. Тарых сабагында көбүнчө эске тутууну текшерүүчү “Улуу Үркүн канчанчы жылы болгон?”, “Исхак Раззаков канчанчы жылы төрөлгөн?” сыяктуу суроолорду берүү менен гана чектелет.

Суроо түзүү менен биз өз билимибизди, баалуулуктарыбызды жана көндүмдөрүбүздү бекемдейбиз, анткени биз буларды суроо түзүүдө колдонушубуз керек. Суроолорду түзүүдө биз чындыгында анын жообун кошо даярдайбыз. Суроолор алынган маалыматтын узак мөөнөттүү эс тутумда сакталгандыгын текшерет. Бул үчүн күтүүсүз тесттерди колдонуу абдан пайдалуу, анткени, башка учурларда биз маалыматтын эс тутумда бар экендигин гана текшеребиз.

Суроолордун максаттары:

– төмөнкү деңгээлдеги суроолор маалыматтарды кайталоону талап кылат;

– орточо деңгээлдеги суроолор өз ара байланышты түзүүнү жана аныктоону талап кылат;

– жогорку деңгээлдеги суроолор идеяларды жаратууну, баа берүүнү талап кылат.

Суроо берүүдө мугалимдин позициясы. Суроо берүүдө окуучулар мугалим алардын кимисине суроо бермекчи болгонун билбеши керек. Окуучулар жооп бере албай калган учур нормалдуу, кадыресе көрүнүш катары каралып, мугалим аларды жазалабастан, жооп таба алгыдай учурларда гана сурап туруусу сунуш кылынат. Суроо деңгээли канчалык жогору болсо, окуучулардын ага жооп бериши үчүн ошончолук көп убакыт берүү керек. Бирок кээде окуучуларга убакыт керек болбой калышы да мүмкүн.

Жакшы суроо - көбүрөөк варианттагы жоопту талап кылган суроо. Ошондуктан, көбүрөөк чыгармачыл суроолорду берүүгө аракет кылгыла. Мындан сырткары кээде жогорку деңгээлдеги суроону берүү ага жооп тапкандан да кыйын болот. Окуучуларда тандоо мүмкүнчүлүгү болушу үчүн шарт түзүү керек. Суроо кандай болсо, жооп ошондой болот. Коюлган суроо окуучуларды актанууга эмес, тескерисинче оюн далилдөөгө, фактыларды келтирүүгө аракеттенүүсүнө түрткү берүүсү керек. Балдардын жекече пикирин сындабастан, «эмне үчүн?», «а эгерде?» деген сыяктуу суроолорду берип, бири-биринин пикирине карата көз караштарын айтып чыгуусуна түрткү берүү оң натыйжага алып келет.

Пикирди тактоо үчүн чагылдыруу ыкмасын колдонуу. Бул үчүн окуучунун айткан пикирин тыянактап келип, «ушуну айтайын дедиң беле?» деп суроо берүү керек. Ошондо алар көбүнчө өз пикирлерин кайра ойлонуштурушат.

«Ооба» же «жок» дегендей туюк жоопторго такала турган суроолорду көп бербөө. Булар көбүнчө даяр жоопту таап берип коёт. Андан көрө чечмелеп берүүнү же талкууну талап кыла турган «Эгерде?», «Эмне үчүн?», «Кантип?» деген суроолорго басым жасагыла. Мугалим катары бүт баарын эле түшүндүрө бербөө керек. Андан көрө ар түрдүү суроолорду көбүрөөк берүү сунуш кылынат. Ошондо окуучунун суроосуна сөзсүз эле мугалим эмес, башка бир окуучу да жооп бере алуусу мүмкүн экендиги билинет.

Суроо берүүдөгү окуучунун позициясы. Класста адатта, көп билген эмес, суроо бере билген утат. Сабакта кээ бир окуучулар башкалар сыяктуу активдүү катышпаса да, аябай маанилүү, көнүмүш эмес суроолорду бергендиги менен өзгөчөлөнөт. Мугалим сабактын жүрүшүндө көп учурда мындай пассивдүү, бирок тапкыч окуучуларга маани деле бербейт. Анткени, алар мугалимдин көз карашында “*теманы билбеген, жөн эле китептен алып суроо берип койгон окуучу*” катары кабыл алынат.

Бирок, өзүнөр ойлонуп көргүлө, теманы үтүр, точкасына чейин жаттап алган окуучунун түшүнүгүнө караганда, теманы жаттап алуу жөндөмдүүлүгү жок бирок, терең анализдеп суроо бере билген окуучунун түшүнүгү кең эмеспи. Ошондуктан, баланын жөндөмдүүлүгүн суроо берүүсүнө карата баалоого аракет кылуу керек.

Суроолор жана жооптор окуучулар үчүн төмөнкүлөргө мүмкүндүк берет:

Күтүүнү тактоо. Бул тапшырмада эмне кылуу керек?

Ар кандай көз караштарды көрө билүү. Мен анын сөзүнө макул эмесмин, анткени..

Берилиши мүмкүн суроолордун түрлөрүн чектөө. Мен берген суроо темадан сырткары, ошентсе да

Идеяларды текшерүү. Бул мага да тиешелүү экендигин силер кайдан билесиңер?

Максаттардын ортосунда өз ара байланышты аныктоо. Бул эки окуяда кандай окшош элементтер бар?

Окуянын кезектүүлүгүн аныктоо. Биринчи окуя экинчи окуядан мурда болгонбу же кийин?

Алдын ала айтуу. Бул тарыхый окуяны мен мындайча уккамын. Ушул туурабы?

Башкалардын түшүнүгүн текшерүү. Көтөрүлүштүн себептери жөнүндө эмнелерди билесиң?

Мүмкүнчүлүктөрдү изилдөө, жаратуу. Бул тарыхый окуянын кайсы жактарын келечекте колдонсок болот?

Фактыларды далилдөө. Биздин өлкөнүн калкынын саны канча?

Маселени тактоо. Эмнеден кыйналып турасың?

Өз тандоосун негиздөө. Эмне үчүн мындай, башкача болбойт беле?

Баалуулуктарды жана ой-пикирлерди тактоо. Бул жагдайда, сенин оюңча, ким күнөөлү?

Чечмелөө. Автор эмнени айткысы келген?

Жыйынтык чыгаруу. Берилген тексттин үч негизги идеясын аныктоо.

Жалпылоо. Сенин оюңча, адамдар мындай жагдайда эмне кылышмак?

Бул эмне экендигин аныктоо, классификациялоо. Бул демократиябы же анархиябы?

Байкоо жана сыпаттоо. Бул сүрөттөн мен көрүп турамын...

Кайсы бир ойдун туура же ката экендигин аныктоо. В.И.Ленин: «улуттарга өз тагдырын өзү чечүү эркиндигин берүү керек» деген. Ушу туурабы же жокпу?

Жалпы факторлорду табуу. Кокон хандыгы менен Россиялык колониялык саясаттын кандай окшоштуктары бар?

«Блумдун суроолор ромашкасы». Америкалык психолог Бенджамин Блум окутуунун натыйжаларынын таксономиясы³² түшүнүгүн 1950-жылы киргизген. Аны - белгилүү бир жалпы белгилери боюнча бири-бири менен байланышып турган максаттардын саны жана ырааттуулугу катары түшүнсө болот. Ал эми «Блумдун суроолор ромашкасы» деп аталган суроо берүүнүн кеңири тараган түрүн алты типте өнүктүрүп баруу максатка ылайык:

³² Таксономия (таксология) - турмушта бири-бирине карата иерархиялуу карым-катышта болгон татаал көрүнүштөрдү жиктөө жана системалоо теориясы.

Маалыматты өздөштүрүү деңгээли	Окуучунун иш-аракети	Суроолордун тиби
Билүү	Жалпы жана жекече факторлорду, окуяларды, процесстерди, ж.б. эстеп калат, аларды айтып бере алат.	Жөнөкөй суроолор: Бул эмне? Кийин эмне болду?
Түшүнүү	Окуучу фактыларды, эрежелерди, принциптерди түшүндүрүп бере алат, чеч-мелейт, аныктайт, тактайт.	Тактоочу суроолор: Эгер мен туура түшүнсөм...? ж.б.
Колдонуу	Жаңы кырдаалдарга карата жалпы принциптерди, абстрактуу түшүнүктөрдү ылайык келтирет. Турмуштук кырдаалда пайдаланат.	Практикалык суроолор: Сен анын ордунда болсоң кандай кылат элең? ж.б.
Талдоо (анализ)	Маалыматты бөлүктөргө ажыратат, тезистеги маанилүү фактыларды, гипотезаларды аныктайт, кырдаалдагы маанилүү жана маанилүү эмес фактылардын чегин ажыратат.	Чечмелөөчү суроолор: Бул окуя тиги окуя менен айырмасы кандай? ж.б.
Топтоо (синтез)	Белгилүү бөлүктөрдүн негизинде бүтүндүктү (маалыматты, планды, иш чараларды) жаратат. Бөлүктөрдү бүтүнгө айландырат. Эссе, баяндама жаза алат, иш аракеттин планын түзө алат.	Чыгармачылык суроолор: Эгерде дүйнөдө... болсо, анда эмне болот? ж.б.
Баалоо	Белгилүү бир чен-өлчөмдөргө, критерийлерге карата маанилүүлүктү, тактыкты, окшоштукту, шайкештикти аныктайт. Натыйжага баа берет.	Баалоочу суроолор: Эмне үчүн ал жак-шы деп ойлойсуң?

Аларды тарых сабагына ыңгайлаштырып төмөнкүдөй колдонсок болот:

Маалыматтарды эске түшүрүп айтып берүү үчүн жөнөкөй суроолор: А.Орозбеков кайсы жерде төрөлгөн? Ал ким?

Айтканын кайрадан таразалап, толуктоо үчүн тактоочу суроолор: Анын жеке турмушу кандайча башталат? Алгач кайсы

жерде иштейт? А.Орозбеков кандай жетектөөчү кызматтарда иштеген?

Тарыхый мезгилдин, инсандын ордуна өзүн коюу менен жагдайды аныктоого умтулган практикалык суроолор: Кыргызстан тарыхында Орозбековду кандай инсан катары эсептейбиз? Ал кандай иштерди жасады? Бул тарыхый инсандын ордунда болгонунда анын иштерин аткара алат белең?

Жооптордун аныктыгын негиздөө үчүн чечмелөөчү суроолор: Эгерде кыргыз элинин саясий ишмерлери, интеллигенциясы аракет жасабаганда Кыргыз мамлекети түзүлмөкпү? Бизди кайсы өлкөлөр кошуп алмак болушкан?

Маалыматты өнүктүрүп, болжолдуу жоопторду алууну каалаган чыгармачыл суроолор: Эгер репрессиянын курмандыгына айланбаганда А.Орозбеков кандай иштерди жасамак? Анын жетпей калган максаттары бар деп ойлойсуңарбы?

Окуялардын себептерин, натыйжаларын аныктоочу баалоочу суроолор: Анын Кыргызстан үчүн жасаган кызматтарын кандай баалайсыңар? Жекече инсан катары кандайча баалоого болот?

Окуучуларды суроо берүүнүн ушул үлгүсүнө үйрөткөндөн кийин, бир-эки жолу талдоо сыяктуу методдорду колдонуп, биротоло колдонгондо кыйналбай тургандай деңгээлге жеткирип алуу силердин колуңарда.

Суроону туура берүү менен төмөнкү кеңештерди эске алган оң: биринин артынан экинчисин жаадырбастан, бир гана суроо берүү;

суроолордун кайталанышына жол бербөө;

окуучу өзү жооп берүүсү үчүн мүмкүнчүлүк түзүп, убакыт берүү;

мугалим суроого өзү жооп бербестен, туура жоопко багыт берүүсү;

эгер окуучу жооп бере албай калса да, ага аракет кылгандыгы үчүн дем берүү, ыраазылык билдирүү;

бир эле окуучудан сурай бербестен, унчукпай отурган окуучуну да суроо берүүгө тартуу.

Ошентип, суроо берүү маданияты окуучунун темага даярдыгын, маалыматтарды өздөштүргөндүгүн, ой-жүгүртүүсүн эле билдирбестен, келечекте баарлаша алуу, социалдык коомдон өз ордун табууга мүмкүнчүлүк берет.

8. Баалоо

Баалоо - окуучулардын окуу жана таанып- билүү иштерине байкоо жүргүзүү процесси, ошондой эле билим берүүнүн сапатын жакшыртуу максатында окуучу жөнүндө маалыматтарды баяндоо, жыйноо, каттоо жана түшүндүрүү

Баа - окуучуларга алардын жетишкендиктерин же класстагы аткарган иштерин текшерүү үчүн коюлат. Окуучулардын жетишкендиктеринин көрсөткүчүн аныктоо болсо мугалимдин ишинин маанилүү элементи болуп саналат.

Биз эмне үчүн окуучуларды баалайбыз? Бул суроого жооп берүү үчүн баалоонун төмөнкүдөй себептерин атасак болот:

- Ченемдик талап;
- Ата-энелер алдында отчет;
- Ар бир чейректин жыйынтыгын чыгаруу: окуучулардын жетишкендиктерин баалоо;
- Эмгек акыны жогорулатуу;
- Окуучулар өзү өз деңгээлин баалай алышы үчүн;
- Үйрөнүп-билүү процесси жүрүп жатканына ынануу үчүн;
- Кийинки кадамды аныктоо үчүн;
- Жекече муктаждыктырыңызды аныктоо үчүн – дагы эмнени үйрөнүш керек;
- Окутуунун максаттары орундалып жатабы;
- Мектептин ичиндеги тенденцияларды аныктоо үчүн;
- Окуучулардын жетишкендиктерин бири-бири менен же Мамлекеттик стандарттар менен салыштыруу үчүн.

Баа – бул окуучунун эмнеге жетишкендиги гана эмес, о.э. бул жыйынтыкка кантип жетишкендигин да билдирип турат.

Баалоо мугалимдердин окутуудагы жетишкендиктерди аныктоого жардам берүү жана окуучулардын иш-аракетине, жекече чыгармачылыгына стимул берүү менен төмөнкүдөй функцияларды аткарат:

Диагностикалык - окуучулардын билиминин жана билгичтиктеринин актуалдуу деңгээлин, ошондой эле компетенттүүлүктүн калыптангандыгынын деңгээлин аныктоого багытталат.

Маалыматтык - бул окуучуларга өз ишинин сапаты жөнүндө, мугалимге окуучулардын билим алуудагы прогресси, ата-энелер менен коомчулукка окутуунун натыйжалары тууралуу маалымат алууга мүмкүндүк берет.

Багыт берүүчү - натыйжаларды жакшыртуу жолдорун аныктоого мүмкүндүк берет.

Стимул берүүчү - окуучуларды мыкты натыйжаларга жетишүүгө шыктандырат.

Контролдоочу - аткарылган иштердин сан жана сапат боюнча деңгээлин текшерүүгө мүмкүндүк берет.

Билим берүүдө окуучунун билимдерин жана ыктарын текшерүүнүн төрт негизги түрү бар:

күндөлүк (сабакта үйрөнүлүп жаткан теманын чегинде),

мөөнөтү узартылган (жаңы темага байланыштырып, өтүлгөн материалга кайрылуу),

контролдук (жазуу жүзүндөгү контролдук иштер, зачеттер ж.б.);

жыйынтыктап текшерүү (экзамендер, жылдык тестирлөө).

Мындан келип чыгып педагогикада колдонулуп келген жана жаңы методдордун натыйжасында келип чыккан окуучулардын билим алуудагы жекече жетишкендиктерин аныктоо үчүн баалоонун формативдик жана суммативдик түрлөрүн колдонуу сунуш кылынат.

Формативдик баалоо - жетишкендикти жана берилген материал окуучулар тарабынан жекече кандай өздөштүрүлгөндүгүнүн өзгөчөлүктөрүн аныктоо, ошондой эле окуучулардын ийгиликке жетишүүсү үчүн сунуштарды иштеп чыгуу болуп саналат. Мугалим формативдик баалоону окутууга өз убагында түзөтүүлөр, пландаштырууга өзгөртүүлөр киргизүү үчүн колдонот. Ал эми окуучу формативдик баалоону өзү аткарган иштин сапатын жогорулатуу үчүн пайдаланат. Мында окуучунун жөндөмдүүлүгүнүн деңгээли бааланбайт, анын аткарган ишине гана баа берилет.

Окутуунун утурумдук жыйынтыктарын баалоодо окуучулардын өзгөчөлүктөрү эске алынат (ишти аткаруунун темпи, теманы өздөштүрүүнүн ыкмалары ж.б), окуучулардын жетишкендиктерине жана прогрессине көңүл бурулат. Билим тарамынын алкагында окутуунун максаттарына тийиштүү болгон жыйынтыктарга жетишүүсү окуучунун прогресси катары саналат. Журналга белги зарыл болгон учурда гана коюлат жана мугалим окуучунун жекече жетишкендиктерин өзүнүн байкоосуна негизденип жазып жүрөт.

Формативдик баалоонун айрым усулдары – түздөн-түз байкоо жүргүзүү, портфолио, жат жазуу, эссе, дил баян жазуу, оозеки жооп, өз ара баалоо, өзүн өзү баалоо ж.б.

Суммативдик баалоо - окутуунун ар бир баскычы үчүн белгиленген жыйынтыктарга окуучунун жетишкен деңгээлин аныктоо үчүн суммативдик баалоо колдонулат. Окуучулардын белгилүү бир убакыт аралыгында билимди өздөштүрүүсүн жана компетенциясынын калыптанышынын деңгээлин, ошондой эле алынган жыйынтыктардын пайдаланылып жаткан стандартка туура келе тургандыгын аныктоо. Ал утурумдук, ортосунда жана жыйынтыктоочу баалоодон түзүлөт:

Жекече аткарылган тапшырмаларды утурумдук баалоо баанын нормаларына жараша (туура чыгарылыштардын саны, кетирген каталардын саны, аткаруу эрежелеринин тууралыгы ж.б.), ошондой эле мугалим тапшырган өзүнчө ишти аткаруу боюнча критерийлерге жараша жүргүзүлөт. Мугалим утурумдук баалоодо окуучунун жекече өзгөчөлүктөрүнө жараша окуу материалын өздөштүрүүсүнө баа берет.

Ортосунда баалоо белгилеген иштердин түрүн аткаруунун негизинде жүргүзүлөт: жазуу иштери жана булактар менен иштөө; оозеки жооп; долбоор, изилдөө иши, иштердин атайын өзгөчө түрлөрү; портфолио (жетишкендиктердин папкасы). Аткарылган иштердин бардык түрлөрү баалоо критерийлеринин негизинде бааланат, алар милдеттүү болуп саналат жана баалоонун планын иштеп чыгууда мугалим тарабынан алдын ала белгиленет.

Жыйынтыктоочу баалоо колдонуудагы нормаларга жана баалоонун иштелип чыккан критерийлерине ылайык жазуу жүзүндө мектептин окуу календарына ылайык өткөрүлөт.

Суммативдик баалоонун түрлөрү: мамлекеттик сертификациялоо экзамендери; чейрек, жарым жылдык жана көчүрүү экзамендери; теманы өткөндөн кийинки текшерүү иштери ж.б.

Көбүнчө формативдик жана суммативдик баалоонун ортосундагы айырмачылык деле болбойт. Мисалы, жазуу иштери жана булактар менен иштөө; оозеки жооп; долбоор, изилдөө иши; портфолио түзүү жогоруда аты аталган эки түрдөгү баалоодо да колдонулат. Т.а. оозеки жооп берген, долбоор түзүүгө катышкан окуучуга формативдик негизде баллдык баа коюлат, ал чейректин аягында

суммативдик баалоого, окуучунун чейректин жетишкендигин баалоодо жардам берет. Демек, *формативдик баалоо – күнүмдүк баалоо, ал эми суммативдик баалоо – жылдын аягындагы баалоо* болуп саналат.

Билимдин натыйжаларын өлчөө үчүн жана баа коюу үчүн демейде колдонуучу шаймандар - объективдүү баалоо деп аталат. Объективдүү баалоо бул тесттерге тиешеси бар жалпы термин, себеби тесттерде баалоо объективдүү болуп саналат жана туура, туура эмес жоопторду так көрсөтөт.

Объективдүү баалоо: формативдүү болушу да мүмкүн, ал жерде окуучулардын аракетин алардын жетишүүсүнө төп келет; суммативдүү болушу да ыктымал, бул жерде баалар окуучунун акыркы финалдык баасын эсептеп чыгаруу үчүн колдонулат; объективдүү баалоо кеңири тематикалык тармакты тестирилөө үчүн, бирок кээде үстүртөдөн текшерүү үчүн да колдонулушу мүмкүн. Мисалы, тестирилөө менен биз бардык окуучуларды баалай алабыз.

Мектептерде колдонулуучу баа коюу тартибинин бир нече тиби жашайт. *Баа коюунун бул тартиби эки аспектке бөлүнүшү мүмкүн:*

- А) салыштыруунун типтери;
- Б) символдордун типтери.

Баа коюудагы салыштыруунун типтери. Көпчүлүк учурда мектептик же райондук билим берүү системасы мугалимдер баа коюу үчүн колдонуучу типтерди же символдорду аныкташат. *Баа коюу салыштырууга негизделет* (кадимки норма). Башка окуучулар менен салыштыруу жолу аркылуу баа коюу «кадимки ийри сызык» түзүүнүн принциптерине негизделет. Белгилүү бир окуучунун баасы класстагы башка окуучулардын жетишкендиктерине салыштырмалуу аныкталат.

Стандарттарды белгилөө (критерийлерге негизделген). Бул система боюнча баалар бардык окуучулар үчүн мүмкүн, окуучулар белгилүү бир аныкталган баадан башка бааны алышпайт. Окуучулардын кайсы бөлүгүнүн класстын жетишкендиги боюнча баага же баллга тиешеси жок. Ошондуктан, баа коюудагы рационалдык жана объективдүү системаны колдонууга жөндөмдүү болуу үчүн окутуучу күтүүгө мүмкүн болгон аткаруунун жана жетишкендиктин жана тесттин кыйынчылык деңгээлин билүүсү зарыл.

Окуучулардын билиминдеги аң сезимдүүлүк, бекемдик жана оперативдүүлүк методикалык адабиятта тарыхый билим берүүгө карата башкы талаптардын бири болуп саналат. Албетте билимдин бул сапаттары өз ара тыгыз байланышта. Билимдеги аң сезимдүүлүк материалдагы негизгини, фактыны анын түшүндүрүүсүнөн бөлүүнү, тарыхый фактыларды үйрөнүлүп жаткан доордогу башка фактылар менен диалектикалык байланышта кароону болжолдойт. Билимдин оперативдүүлүгү окуучулардын жаңы фактыларды өзүндө болгон билимдердин системасына кошуу жөндөмдүүлүгүн, анын бул системадагы ордун жана маанисин аныктоону билдирет. Билимдердин бекемдиги фактыларды жөн эле жаттап албастан, алардын байланыштарына ой жүгүртүүнүн жана түшүнүүнүн тереңдиги менен аныкталат. Эсте узакка чейин сакталып калган билим гана бекем болуп саналат.

Мектепте өздөштүрүлүп жаткан тарыхый билимдердин чоң көлөмү, аны өздөштүрүүнү текшерүүдө дифференцирленген мамилени талап кылат. Күндөлүк текшерүүдө мугалим тарыхый процесстин урунттуу учурларын чагылдырган таяныч фактыларды, ошондой эле, экинчи даражадагы фактыларды билүүнү талап кылат. Мөөнөтү узартылган текшерүүдө таяныч фактыларга, аларды мезгилде жана мейкиндикте локалдаштыра билүүсүнө басым жасалат. Билимдерди текшерүүдөн ыктарды текшерүүнүн айырмасы, аларды жарым-жартылай унутуп калууга жол бербегендигинде. Жалпы жана атайын тарыхый ыктар акырын жана системалуу түрдө калыптанат. Эгерде белгилүү бир фактыларга окуучулар бир топ мезгилге чейин кайтып келбесе төмөнкүдөй: материалды салыштыруу, анализдөө жана жалпылоо; параграфка план, түрдүү таблицаларды, ошонун ичинде хронологиялык таблицаларды жана схемаларды түзүү; окуяларды тарыхый карта боюнча локалдаштыруу ыкмаларын колдонуу менен өтүлгөн темаларды эске түшүрүү сунуш кылынат.

Баалоодо критерий³³ негизги орунду ээлейт. Тарых сабагында критерийлер тапшырманын түрүнө карата болот, мисалы, тарыхый рефераттын критерийи төмөнкүдөй болушу мүмкүн:

- план төрт темадан ашпоосу;
- дил баяндын киришүү бөлүгүнүн жазылышы;

³³ Критерий – бул белги, анын негизинде бир нерсеге баа берүү, аныктама берүү, же классификациялоо. Критерий – бул баа берүүнүн чен өлчөмү.

- ар бир темадагы текст он беш сүйлөмдөн көп болбошу;
 - инсандын сүрөтү, жашаган жылдары, сыйлыктар берилиши
- ынын;
- баяндалган материалдын мазмуну (илимийлүүлүгү);
 - негизги идеяны ырастоо үчүн цитаталардын пайдаланылышы;
 - аргументтер цитаталар, статистикалык маалыматтар, фактылар менен ырастаышы;
 - маалыматты кызыктуу бере билүүсү;
 - жыйынтыктар окуучулардын көз карашын чагылдыруусу;
 - таблицалар, диаграммалардын киргизилиши;
 - адабияттардын тизмесинин берилиши;
 - анын жасалгаланышы жана көрсөтмөлүүлүгү.

Мындан келип чыгып *натыйжалуу баалоонун критерийлери:*

Эгер баалоонун кайсы бир каражатын экинчи ирет ошол эле окуучулар менен бирге колдонсо, дал ошол натыйжалар кайталанат. Мисалы, жооп варианттары бар тесттер анча ишеничсиз болушу ыктымал, анткени, окуучулар жоопторду кокусунан эле таап алган учурлар кездешет.

Тапшырманы жазуу түрүндө алсаңар, силер койгон баанын тууралыгын башка бирөөлөр кийинчерээк текшере алат. Оозеки сурамжылоо жолу менен жүргүзүлгөн баалоону, башка бирөө да, мугалимдин өзү да кайрадан текшерип көрө албайт.

Баалоодо баага таасир этүүчү жагдайлардын так белгиленген тизмеси мугалимдин колунда болууга тийиш. Мисалы, эгер окуучулардын сөзмөрлүк жөндөмүн баалай турган болсоңор, баанын 25%ын сөздүн грамматикалык жактан тууралыгы, 25%ын – теманы ачып бергендиги, 25%ын – туура айтуу, дагы 25%ын – угуучулардын кызыгуусун басандатпай өзүнө тарта билүү жөндөмү түзөт. Жыйынтык баа ушул төрт бөлүк боюнча бааларды кошуу жолу менен чыгарылат.

Жаш курагын жана жөндөмүн эске алуу менен тапшырманы окуучулардын баары белгиленген убакыт ичинде бүтүрө алышат деп ишенсек да, мындай болбой калышы мүмкүн. Эмне үчүн? Биринчиден, тапшырманы кандай аткаруунун жол-жобосун бардык окуучулар толук түшүнүүсү керек. Экинчиден, биз окуучуларга окуп-үйрөнүү мүмкүнчүлүгү болбогон тапшырманы берсек, алар тапшырманы аткармак түгүл окууга болгон кызыгуусун жоготуп

коюшат. Мындай абал көбүнчө Кыргызстан тарыхы предметинин темаларында кездешет. Эмне үчүн окуучу Кыргызстандын тарыхына кызыкпайт? деген суроонун жообу ушул жерде жаткандай (!)

Баалоонун натыйжасында окуучунун алган баасына комментарий берүү: анын мындан кийинки билим алууга, изденүүгө шыктандырышы мүмкүн. Эгер биз окуучуга: «Сен тапшырдың», же «Сен тапшыра албай калдың», - деп койсок, алар өз окуусун кантип жакшыртуу жөнүндө эч кандай пайдалуу маалымат албай калат. Ошондуктан, кымбат убагыңарды аябастан, баалоо аркылуу окуучуларга багыт берүүгө, идеал түзүп берүүгө аракет кылгыла.

Демек, бүгүнкү күндө мектептерде колдонулуп жаткан баллдык системадагы бааларды кандай критерийлер менен койсо болот:

“5” деген баа, окуучу үй тапшырмасын аткарса, теманы турмуш менен байланыштыра алса, кошумча материалдарды билсе, эссе, долбоор жазууга катышса, өз оюн далилдей алса, жогорку деңгээлдеги суроолорду берип жана аларга жооп бере алса, жоопторду талдай билсе ж.б. коюлат.

“4” деген баа жазган чыгармачыл эмгектери түшүнүктүү жана окуялар ирээттүү берилсе, бирок грамматикалык каталары болсо, материалды билип, бирок суроолорго толук, далилдүү жооп бере албаса коюлат. Мындан сырткары, окуучунун активдүүлүгүн, аракетин жана билимин эске алуу керек.

“3” деген баа системалуу алган билими жок, бирок, аракеттенген жана өз позициясы бар, берилген тапшырманы аткарат, бирок өз оюн толук далилдеп, өз сөзү менен айта албаган пассивдүү окуучуга коюлат.

“2” деген баа үй тапшырманы аткарбаган пассивдүү окуучуга коюлат.

Ошентип, баалоо – бул окутуу процессинде окуучунун иш-аракетинин ийгиликтүү болуусу үчүн жакшы шарттарды түзүүсү керек. Окуучунун эмгегин баалоодо анын эмгекчилдигин, аракетин, жетишкен ийгиликтерине, материалды кабыл алуу жөндөмүнө, кругозоруна маани бергиле.

Унутпагыла: окуучунун алган баасы – силердин эмгегинердин натыйжасы.

Колдонулган адабияттар:

1. Атлас СССР. М.1986.
2. Бекбоев. И.Б. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык меселелери. – Б.2004.
3. Вяземский Е.Е., Стрелова О.Ю. Методика преподавания истории в школе: Практическое пособие. М., 1999.
4. Гора В.П. Повышение эффективности обучения истории в школе. М.,1988.
5. Горбунова Н. В древней Фергане Т, 1972. Кыргыздар, I-II-III китеп. Б-1991-1995.
6. Егорова Т.О. Тенденции развития системы компьютеризации обучения в общеобразовательной школе: Автореф. дисс. Новго,1997.С. 9.
7. «История Кыргызстана» А.А.Асанканов. Б-2009.
8. Жарандык жана мамлекетти башкарууга катышуу – XXI кылымдын жарандык коомундагы силердин ролунар: Мугалимдер үчүн колдонмо: 11 кл. – Б., IFES, 2005. ;
9. Зубов А.В., Лихтарович А.А. ЭВМ анализирует текст: Книга для учителя. Минск: Нар. асвета, 1989.
10. К.Маркс и Ф.Энгельс. Соч., т. 23.
11. «Көк асаба». Т. Сыдыкбеков. Тарыхый роман Ф-К-1989.
12. Коммунистическая партия Киргизии в резолюциях.. ч.III. - Ф.: 1973.
13. Короткова М.В. Противоречивые проблемы современного преподавания истории: взгляд методиста//Преподавание истории в школе.1997. № 1. С. 15.
14. Кыргыз педагогикасы – кыргыз улутунун жүзү. И.Б.Бекбоевдин илимий-педагогикалык, методикалык макалаларынын жыйнагы. Б. 2010.
15. Кыргыз Республикасында көп маданияттуу жана көп тилдүү билим берүү концепциясы. Б. 2008.
16. Кыргыз Республикасынын мектептеринде предметтик билим берүүнү жаңылоонун концепциялары. Бишкек, 1995.
17. Кыргыз Республикасынын мектептеринде предметтик билим берүүнүн мамлекеттик стандарттары. Б. “Билим куту”. 2006.
18. Кыргыз Республикасында жалпы орто билим берүүнүн Алкактык Улуттук куррикулуму. Б., 2010.

19. Лебедев О.Е. Компетентностный подход в образовании// Школьные технологии.-2004.-№5.-С.3-12.
20. Лебедева И. В. Дидактический видеоконкомплекс как средство совершенствования общедидактической подготовки будущего учителя: Авто-реф. дисс. к. п. н. Н. Новгород, 1995.
21. Лейбенгруб. П.С. Дидактические требования к уроку истории в средней школе. Изд. Академии педагогических наук. М. 1957.
22. Ленин В.И., Соч. т.29.
23. Лернер И.Я. Дидактические основы методов обучения. М., 1981. Гл. 4, 6.
24. Лернер И.Я. Проблемное обучение. М., 1974.
25. Лернер И.Я. Развитие мышления учащихся в процессе обучения истории. М.: 1982.
26. Махмутов М.И. Современный урок. М., 1981.
27. Методика начального обучения истории. Под ред. М.С.Васильевой. М., 1964.г.
28. Методика обучения истории Древнего мира и средних веков в 5-6-классах. Под. ред. Ф.П. Коровкина. М.1970.
29. Методика обучения истории в школе. А.А.Вагин. Москва- 1972
30. Монархов.В.М. Технологические основы проектирования и конструирования учебного процесса. Волгоград: Перемена, 1995.
31. Мугалимдердин усулдук борборлорунун жетекчилери үчүн билим берүүнүн сапатын жогорулатуу курсу боюнча фасилитатор үчүн колдонмо. USAID “Сапаттуу билим” Б.:2010.
32. Никулина Н.Ю. Методика преподавания истории в средней школе. Калининград. 2000.
33. Окутуунун интерактивдүү усулдары жана классты башкаруу: Мугалимдер үчүн колдонмо – Б.: IFES, 2004.
34. Окуучуларды баалоо. Жаңыча мамилелер жана усулдар. // Мугалимдер үчүн окуу-методикалык куралы.// А.Алымова ж.б. Б., 2010.
35. Педагогика/В.А.Сластенин, И.Ф.Исаев, А.И.Мищенко, Е.Н.Шиянов. М., 1998.
36. Педагогикалык процесс: эскичил көнүмүштөр жана жаңычыл көз караштар. И.Б.Бекбоев. Б.2005.

37. Педагогикалык кызматкерлердин кесиптик чеберчилигин жогорулатуу курстарын өткөрүү боюнча усулдук колдонмо. USAID Сапаттуу билим долбоору. Б.2009.
 38. Педагогика. Учебное пособие для студентов пед. инст. под ред. Ю.К.Бабанского. Москва-1983.
 39. Подласый И.П. Педагогика М - Высшее образование. 2006.
 40. Русско-кыргызский словарь. К.К. Юдахиндин ред. аст. М., 1957.
 41. Скаткин М. Н. Совершенствование процесса обучения. М., 1971.
 42. Словарь иностранных слов. – СПб.: «Виктория плюс» ЖЧК, 2007.
 43. Соосаа Н. Замкова Н. Интерактивные методы преподавания. Настольная книга преподавателя. Часть 1.2004.Санкт-Петербург.
 44. Стражев. А.И. Методика преподавания истории. М., 1964.
 45. Стариченко Б.Е. Оптимизация школьного образовательного процесса средствами информационных технологий: Автореф. дисс. докт. Пед. наук. Екатеринбург, 1999.
 46. Тарыхты окутууда көркөм адабияттарды колдонуу. Жыргалбекова Г.К. //КББАнын кабарлары. №4. (16).// Б.2010.
 47. Тарыхый карта окутуунун шарттуу-көрсөтмөлүү каражаты катары. Зулуев. Б.Б. //Вестник Ошского гос. Юридического института. Выпуск 4,09.// Ош-2009.
 48. Хуторский А. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированных образования//Народное образование. - 2003. - №2.
 49. Чыманов. Ж. Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы «Туар» Бишкек-2009.
 50. USAID Сапаттуу билим долбоору. Мектеп мугалимдери үчүн колдонмо. Б.2009.
- Ошондой эле, М.К.Иманкулов, С.И.Иптаров, А.А.Жоодонбеков агайлардын лекциялары жана слайддары колдонулду.

Мазмуну

Киришүү.....	3
1. Кыргызстан тарыхын окутуунун максаты жана натыйжалары ...	4
2. Заманбап коомдо Кыргызстан тарыхын окутуу.....	16
3. Кыргызстан тарыхы сабагы	23
4. Кыргызстан тарыхы сабагын уюштуруу	31
5. Сабакта интерактивдүү методдорду колдонуу.....	43
6. Көрсөтмө куралдарды колдонуу.....	51
7. Суроо берүүнүн ыкмалары.....	63
8. Баалоо	69
Колдонулган адабияттар.....	76

Козубаева Бурул Увайдуллаевна

**Орто мектепте
Кыргызстан тарыхын
окутуунун методикасы**

Мугалимдер үчүн методикалык колдонмо

Редактору жана корректору Жунусбаев С.Т.

07.09.2012-ж. басмага берилди. Форматы 62x92 $\frac{1}{16}$
Офсеттик басма. Нускасы 4150 даана. № 5200 заказ.

Кыргыз билим берүү академиясы,
Бишкек ш., Эркиндик бул., 25, тел. 62 23 57

«Аль Салам» басмаканасында басылды.
720044, Бишкек шаары, Симферополь туюк көчөсү, 85; тел. (312) 25-21-22.